МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
Філологічний факультет

Катедра української мови ім. проф. Івана Ковалика

ПУНКТУАЦІЙНО-СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ ЕПІСТОЛЯРІЮ ВАСИЛЯ СТУСА

Магістерська робота
студентки групи ФЛУм-62
Мазник Оксани Іванівни

Науковий керівник:
доц. Кутня Галина Василівна

Львів-2020

Зміст

ВСТУП 3

РОЗДІЛ 1. ПУНКТУАЦІЙНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: РЕТРОСПЕКТИВА ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ 6

1.1.Формування пунктуаційної системи української мови 6

1.2. Система розділових знаків 11

1.3. Поняття авторської пунктуації 16

РОЗДІЛ 2. ПУНКТУАЦІЙНО-СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ ЛИСТІВ ВАСИЛЯ СТУСА ДО СИНА 22

2.1. Розділові знаки у простому неускладненому реченні 22

2.1.1. Тире між підметом і присудком 22

2.1.2. Тире на місці пропущеного члена речення 26

2.1.3. Тире для інтонаційно-смислового виділення членів речення чи частини речення 28

2.2. Розділові знаки, пов'язані з граматичними засобами ускладнення 32

2.2.1. Розділові знаки при однорідних членах речення 32

2.2.2. Розділові знаки при вставних та вставлених конструкціях 36

2.2.3. Пунктуаційні знаки при звертаннях 44

2.2.4. Пунктограми для відокремлення членів речення 48

2.2.5. Кома у простому реченні, ускладненому комунікативно-стилістичними засобами 53

2.3. Синтаксично-пунктуаційні особливості складного речення 55

2.3.1. Розділові знаки між частинами складного безсполучникового речення 55

2.3.2. Розділові знаки між частинами складносурядного речення 60

2.3.3. Розділові знаки між предикативними частинами складнопідрядного речення 61

2.3.4. Розділові знаки при прямій мові 68

2.4. Інші випадки вживання розділових знаків як невід'ємна частина індивідуального стилю В. Стуса 71

2.4.1. Розділові знаки в кінці речення 71

2.4.2. Семантико-синтаксичні особливості уживання лапок 74

ВИСНОВКИ 77

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 85

ДОДАТОК 92

ВСТУП

Українська література 60-х років ХХ ст. – це один із найважчих періодів в історії мистецтва та історії України загалом. Це час жорстоких репресій за будь-який вияв вільнодумства. Митці того часу не могли висловлювати особисту думку у своїх творах, адже за це їх карала тодішня комуністична влада.

Одним із найяскравіших представників цього періоду в історії літератури є Василь Стус. Цей поет-шістдесятник виступав за збереження й розвиток української культури відділено від російської. За це його творчість заборонили, а самого поета засудили до тривалого перебування в місцях позбавлення волі. Це й стало причиною того, що Василь Стус виховував свого єдиного сина через листи.

Стиль мови, що обслуговує сферу листування, називається епістолярним. До його найхарактерніших ознак відносять «широке використання у кличній (часто пестливій) формі звертань; наявність традиційних формул на початку і в кінці послання, а в тексті — особливих словосполучень з дієсловами наказового способу, різноманітних побажань, вітань; невимушеність у доборі мовних засобів; безпосередність у вираженні емоцій; граматичні конструкції й лексичне наповнення, властиві усно-розмовному мовленню» [27; с. 175]. Саме у епістолярному стилі найповніше виражається індивідуальний стиль автора, адже у листах він виражає свої думки та почування та не турбується про правильність написаного та вибір і постановку розділових знаків.

Як відомо, становленню української пунктуаційної системи сприяли саме поети та письменники, які керувалися інтонаційним принципом. Цей процес не зупинився, він живий, як і мова, тому постійно змінюється.

Такі зміни намагалися кодифікувати ще з часів зародження пунктуації. На сучасному етапі основним документом, де прописані норми вживання розділових знаків, є Правопис української мови. Попри це, багато уточнень ми знаходимо і в інших академічних виданнях. Серед таких особливу увагу привертає Пунктуаційний словник-довідник Зиновія Терлака [47]. Це перше в

історії українського мовознавства видання, де розглядаються практично всі випадки послідовного вживання розділових знаків на конкретних прикладах.

Варто відзначити, що існує не так багато праць, які стосуються пунктуації у творчости певного письменника чи поета. Серед дослідників авторських розділових знаків можна виділити Н. Андрощук, Д. Гоз, Ю. Починок, Н. Романову та А. Тепшич. Кожен із них має свій підхід до аналізу авторської пунктуації. Однак такі дослідження проводилися на матеріалі художнього стилю. Епістолярний стиль залишається майже недослідженим.

Актуальність дослідження полягає у необхідності широкого та різноаспектного вивчення пунктуаційних знаків на основі авторських творів, адже саме поети та письменники найбільш повно використовують пунктограми, керуючись інтонаційним принципом, який лежить в основі української системи розділових знаків. Також станом на сьогодні в українському мовознавстві існує досить обмежена кількість наукових праць, які присвячені питанню пунктуації в епістолярному стилі.

Об’єкт дослідження – листи Василя Стуса до сина, які містяться у збірнику епістолярію поета, який видали та упорядкували О. Дворко та М. Коцюбинська [43].

Предмет дослідження – пунктуаційно-синтаксичне оформлення листів Василя Стуса.

Метою наукового дослідження є аналіз пунктограм та синтаксичної побудови речень, пов’язаної з вживанням цих знаків, у листах В. Стуса.

Для досягнення поставленої мети, необхідно виконати такі **завдання**:

1. З'ясувати теоретичні засади пунктуації в українському мовознавстві.
2. Створити та опрацювати джерельну базу шляхом виокремлення мовних одиниць (речень), у яких вживаються розділові знаки.
3. Структурувати пунктограми та схарактеризувати їх уживання з погляду чинних пунктуаційних норм у зв'язку із синтаксичними одиницями та явищами.

4. Виявити авторські особливості у використанні розділових знаків та синтаксичній побудові речень.
5. Проаналізувати авторські пунктограми з погляду стилістичних особливостей епістолярію загалом та індивідуально-авторських комунікативних властивостей висловлювань зокрема.

Матеріалом дослідження є речення із вживанням інтерпозиційних розділових знаків, отримані шляхом суцільної вибірки листів Василя Стуса до сина, які містяться у 6-му томі його творчої спадщини, яку упорядкували О. Дворко та М. Коцюбинська. Ці листи й становлять джерельну базу. Під час дослідження опрацьовано 968 одиниць.

Метод та прийоми дослідження. Основним методом є описовий, за допомогою якого здійснено точний опис досліджуваних одиниць, а також прийоми зіставлення, класифікації та систематизації, що мають на меті порівняти зібраний матеріал, розподілити його за подібними ознаками та впорядкувати здійснену класифікацію.

Теоретичне значення роботи полягає у виявленні особливостей використання розділових знаків та побудови речень. Отримані результати можуть слугувати для подальшого вивчення пунктуації на основі інтонаційного принципу, а також детального аналізу синтаксичних конструкцій у епістолярному стилі.

Практичне застосування матеріалів роботи. Зібраний матеріал може використовуватися як приклади до основних правил правопису та до авторського вживання розділових знаків. Такий матеріал знаходить місце і у вивченні особистого стилю поета, при укладанні навчальних посібників із пунктуації, а також для викладання спецкурсів, що стосуються пунктуаційної системи.

Структура наукового дослідження. Магістерська робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатку.

РОЗДІЛ 1. ПУНКТУАЦІЙНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: РЕТРОСПЕКТИВА ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

1.1. Формування пунктуаційної системи української мови

Сучасна система пунктограм не сформувалася одразу, вона пройшла довгий і складний шлях.

Батьком пунктуації прийнято вважати Аристофана Візантійського, який «склав першу більш-менш послідовну систему знаків розділових; він же перший почав вживати й знаків наголосу» [28; с. 198-199]. Його пунктуаційна система складалася із крапок: «distinctio – крапка вгорі, distinction media – крапка посередині і subdistinctio – крапка долі рядка» [28; с. 199]. Така його система розділових знаків панувала у грецькому письменстві довгий час. Пізніше, її удосконалив Алкуїн, який «уживає вже перетинки, правда не самої, а в злученні з крапкою, одною чи двома, знає він і знак оклику ! та знак питання» [28; с. 199]. Звідси, від грецького письма, розділові знаки запозичили і в словʼянські рукописи. Грецька система пунктуації панувала в українській мові до XVI століття.

Слов'янські каліграфісти-переписувачі грецьких теологічних текстів грецьку пунктуацію наслідували не сліпо, у кожного писця була вироблена своя графічна система знаків, зокрема розділових. Одним знакам вони надавали перевагу, інші не використовувалися взагалі, деякі створювалися ними заново чи мали свої графічні варіації [35; с. 285]. Однак такі розділові знаки не були обовʼязковими, їх використовували для членування великих за обсягом текстів. Тому кожен автор рукопису ставив знаки там, де сам вважав за потрібне.

Наступним етапом у розвитку пунктуації є початок книгодрукування. Ця сфера передбачала поділ тексту на речення, а речення потрібно було членувати відповідно до інтонації. Тому упорядником уже наявних розділових знаків на той час став Альд Мануцій, засновник Венеціанської друкарні. Він «перевагу надавав крапці, двокрапці, дужкам, знаку питання, кресу замінив на кому,

розмежував велику крапку і малу, вживаючи після першої велику літеру, а після другої – малу» [35; с. 286]. Така система пунктуації поступово використовується і в українському книгодрукуванні. Іван Федорович у «Апостолі» 1574 року використовував лише кому та крапку, а в «Острозькій Біблії» зустрічається ще й такий знак як крапка з комою.

Починаючи із XVI століття, із появою перших граматик давньої української мови, з'являються перші спроби систематизації розділових знаків. Так, зокрема, у «Граматиці словенській» Л. Зизанія наводяться правила вживання 6 розділових знаків, а вже у «Граматиці» М. Смотрицького – 10. Проте ці автори послуговувалися виключно інтонаційним принципом, тому і тут наявні розбіжності у виокремленні та тлумаченні розділових знаків.

Аналогічну ситуацію вбачаємо і у художніх творах. Тут автори також послуговувались виключно інтонаційним принципом, тому пунктуація у таких текстах також була індивідуальною.

Починаючи із XVIII століття на українську пунктуацію, та й на правопис загалом, мала великий вплив російська мова. Це пов'язано із запровадженням у 1708 році гражданки. У цей час пунктуаційну систему розробив М. Ломоносов у праці «Российская грамматика». Вона «включала: 1) розділові знаки, що вживалися в середині речення (кому, крапку з комою, двокрапку); 2) знаки кінця речення (крапку, знак питання, знак здивування, тобто сучасний знак оклику); 3) знаки, які визначають межу висловлюваної думки (вміщувальний знак, що відповідав сучасним дужкам); 4) рядкові розділові знаки (єднальний знак, тобто рисочка) [35; с. 287]. Така система пунктуаційних знаків поширилася і на українську мову.

У цей період О. О. Барсов у своїй праці про граматику вперше використовує тире для позначення приміток та виділення параграфів. Як бачимо, тире з'являється доволі таки пізно, порівняно із іншими розділовими знаками.

О. Павловський у "Граматиці малоросійського наріччя" (1818) [30] не подає ніяких відомостей про пунктуацію, хоча сам послідовно використовує розділові знаки.

Упродовж XIX – поч. XX століття підручником з української мови в Західній Україні слугувала «Граматика руської мови» С. Смаль-Стоцького та Ф. Ґартнера [42]. Ця книга вже містить розділ про пунктуацію, який має назву «Перепинанє», проте міститься він не в основному змісті книги, а в її додатках. Автори стверджують, що для того, «щоб зазначити границі поодиноких речень головних і побічних, уживаємо ріжних знаків» [42; с. 168]. Зокрема, тут містяться відомості про такі розділові знаки як «кропка» (крапка), «питайник» (знак питання), «окличник» (знак оклику), «запинка» (кома), «середник» (крапка з комою), «двокропка» (двокрапка), «павза» (тире), «скобки» (дужки) та «знаки наведення» (лапки) [42; с. 168-170].

У першій половині XX століття з'являється «Граматика української мови» В. Сімовича [41]. У цій праці вже досить ґрунтовно описаний розділ «Розділові знаки». Під терміном «розділові знаки» автор розуміє знаки письма, що «вказують, що треба від чого розділити, що … розділюють слова, чи цілу громаду слів» [41; с. 447-448]. В. Сімович наводить дані про такі «роздїлові знаки:

1) точка [.], звана ще подекуди: крапкою,
2) запинка [,] або з-грецька: кома,
3) середник або точка із запинкою [;],
4) двоточка [:] або двокрапка,
5) питайник [?],
6) викличник [!],
7) пружка [–], чужа назва: павза,
8) точки […],
9) наводові знаки [« »] або лапки,
10) дужки [( )] й
11) розділка [-]» [41; с. 448].

Починаючи із 1921 року в Україні створювалися правописні комісії, членами яких виступали найавторитетніші філологи того часу. Але лише у 1929 році у правописі було включено розділ про пунктуацію [60]. Відомості з цього розділу

авторський колектив правопису взяв із праці І. Огієнка «Нариси з історії української мови», яка вийшла у світ 1927 року. У розділі «Повний збір правил уживання знаків розділових» І. Огієнко досить ґрунтовно описує правила використання розділових знаків на письмі. Однак тут містяться і такі правила, що на сучасному етапі втратили свою актуальність. Наприклад, автор зазначає, що «перед назвою твору ставимо двокрапку тоді, коли ця назва в називнім відмінкові і як що зазначено рід твору …: Я залюбки читав Франкову повість: «Захар Беркут» [28; с. 207].

Саме з цього періоду українська пунктуаційна система почала послуговуватися більшою мірою формально-граматичним принципом.

Уже 1933 року у світ виходить новий правопис української мови, але здеформований, викривлений, максимально наближений до правописних норм російської мови. У ньому, порівняно із попереднім правописом, більш розлого подано розділ про пунктуацію. Тут уже міститься значно більше правил і приміток до них. Окремі пункти стосуються таких розділових знаків як крапка, знак питання і знак оклику, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, дужки, крапки, лапки і що цікаво, сюди ж відноситься пункт про риску, тобто дефіс, як розділовий знак у всіх випадках його вживання, а також знак наголосу, який «ставиться на маловідомих словах, напр.: локалізмах, невірно вимовлюваних словах, та тоді, коли слово може вживатися з двома наголосами, міняючи своє значення» [57; с. 79].

У результаті діяльности нової Державної правописної комісії наприкінці 1938 р. було опубліковано «Український правопис» за редакцією М. К. Грунського [35; с. 289]. Проте цей правопис не був затверджений. Цьому перешкоджали події Другої світової війни. До 1945 року тривала робота над цим правописом і вже 5 травня його затвердила Рада народних комісарів УРСР. За словами О. Синявського, у ньому «деякі елементи далі наближено до російського правопису» [40; с. 515]. Тут розділ про пунктуацію містить вже більший ілюстративний матеріал, а основні правила доповнені незначними уточненнями. Як відомо, цей правопис проіснував без змін до 1960 року. В цьому році світ

побачив новий правопис, проте у ньому не було значних змін, порівняно із правописом 1945 року.

У 1989 році правописна комісія на чолі з А. А. Бурячком внесла деякі зміни у правопис 1960 року, зокрема розширено розділ про пунктуацію деякими уточненнями та доповненнями. Цей правопис зазнав декілька перевидань, зокрема 1993, 1996 [52], 1997 [53], 1998 [54], 2000 [55], 2004 [56], 2007 [49], 2012 [50] та 2015 [51] років. У цих редакціях зміни стосувалися лише прикладів, які подані до правил орфографії.

Як відомо, у 2019 [58] році з'явився новий український правопис. Тут уже більш детально розглядаються пунктуаційні правила, зокрема збільшився примітковий матеріал. У цьому правописі розглядаються майже усі випадки вживання розділових знаків, навіть і ті, коли автор за бажанням може поставити певний розділовий знак, попри основні правила (у художньому чи публіцистичному стилях). Розділ про пунктуацію становить собою п'яту частину правопису і має назву «Уживання розділових знаків». Порівняно з попередніми правописами, у новому виданні розділ про пунктуацію займає досить-таки значну частину. Він складається із 14 параграфів, більшість з яких стосуються правил вживання певного розділового знаку, серед яких крапка, знак питання, знак оклику, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, три крапки, дужки, лапки, скісна риска. Ще три параграфи присвячені таким питанням як «Комбіноване вживання розділових знаків», «Розділові знаки для оформлення прямої мови та цитат» та «Правила рубрикації тексту і розділові знаки для оформлення пунктів переліку». Як бачимо, новим у цьому правописі є параграф про скісну риску як розділовий знак та окремо винесений пункт про комбіновані пунктограми. Останній параграф про «Правила рубрикації тексту і розділові знаки для оформлення пунктів переліку» є повністю новим в українському правописі, до цього про такі випадки вживання розділових знаків не зазначалося.

1.2. Система розділових знаків

Сучасна система розділових знаків включає такі пунктограми як крапка, кома, тире, крапка з комою, три крапки, двокрапка, дужки, лапки, знак питання, знак оклику, скісна риска та дефіс (у окремих випадках).

В українській мові виділяють три принципи, на яких базується пунктуація: синтаксичний (структурний), смисловий та інтонаційний.

1. **Синтаксичний** (структурний). Вихідною позицією структурного принципу виступає значущість розділових знаків як показників граматичного членування речення. Цей принцип забезпечує сучасній пунктуації стійкість, загальноприйнятність і загальнообов'язковість [24]. Згідно з ним розділові знаки ставляться на межі частин складного речення, в реченнях з однорідними членами, відокремленими другорядними членами, вставленими і вставними конструкціями, звертаннями тощо. Вони зумовлені структурою речення і тому є обов'язковими [14]. На думку Анатолія Загнітка «структурні розділові знаки ділять речення на формально значущі частини поза відношенням до їх конкретного лексичного наповнення: виділення підрядних частин; розмежування частин безсполучникового складного речення; фіксація синтаксичної однорідности; виділення постпозитивних означень; позначення кінця речення. Структурні розділові знаки – це фундамент всієї пунктуації, поза ними вона втрачає свою цілісність і кодифікованість. Структурні розділові знаки регламентовані у своєму вжитку, їх використання є стійким, максимально співвідносячись з логічним і смисловим членуванням речення» [24].
2. **Смисловий** принцип. На цьому принципі, як і на синтаксичному, ґрунтуються розділові знаки у складному і в простому реченні, ускладненому відокремленими другорядними членами, передусім означеннями і прикладками, які порівняно з невідокремленими мають більше змістове навантаження [14]. Автори «Синтаксису української мови» П. Дудик та Л. Прокопчук зазначають, що «семантично вмотивоване

використання розділових знаків має на меті домогтися того, щоб думка, висловлена в писемній формі (судження, виражене розповідним чи питально-риторичним реченням, певне запитання, яке знаходить вияв у питальних реченнях, або спонукання – наказ, заклик, прохання та ін.), сприймалася найбільш однозначно» [22; с. 355].

3. **Інтонаційний** принцип. Тісно пов'язаний із смисловим, тому розділові знаки можуть бути різними: *Я бачу, погляд твій палає від погорди* (Леся Українка) (вставне речення) – *Я бачу: погляд твій палає від погорди* (складне безсполучникове) [14]. Суть цього принципу пояснюється тим, що кожне висловлювання передбачає відповідну інтонацію. За словами І. Савченко, «інтонація визначається певним змістом і передає саме його: пауза уможливлює постановку логічного наголосу на певному слові і в такий спосіб підкреслює його вагомість; зміна інтонації також підпорядкована певному змісту і структурі речення» [36; с. 98]. А. Загнітко такий принцип називає ритмо-мелодійним і вказує, що такі розділові знаки «ґрунтуються на відображенні пунктуаційними засобами відповідних інтонаційних модифікацій: крапка ставиться на місці великого зниження голосу і тривалої паузи; відповідно вживаються знак питання і знак оклику, інтонаційне тире, три крапки і под. Наприклад, звертання можна виділити комою, але підвищена емоційність зумовлює й інший розділовий знак – знак оклику. Інколи вибір розділового знака повністю залежить від інтонації. У такому разі інтонаційний принцип діє як визначальний, як основний» [24].

Ці три принципи пунктуації завжди діють у єдности, однак інколи в певному висловлюванні один з них може переважати. За словами П. Дудика та Л. Прокопчук «принципів пунктуації зазвичай не застосовують окремішньо, а тільки в комплексі. Кожен розділовий знак, кожне правило його використання ґрунтуються на структурі й семантиці, а також усталеному інтонуванні речень, хоча акцент при цьому зміщується або на структуру, або на зміст писемно висловленого. Немає ні суто структурних, ні суто семантичних, ні суто

інтонаційних (ритмомелодійних) розділових знаків, ні відповідних пунктуаційних правил» [22; с. 356].

О. Синявський у своїй праці писав: «Ставлячи того чи іншого розділового знака, ми неодмінно маємо на увазі не тільки вимовний образ написаного, а й його значіння, себто, напрк., зв'язок слова з іншим словом, стосунок певної групи слів до іншої тощо, словом логічний бік справи. Граматичний зв'язок слів, логічні стосунки тям і нарешті ритмо-інтонаційне (вимовне) групування слів – ось те, на що спрямовані розділові знаки і ради чого існують» [39; с. 234]. Пунктограми існують для виділення чи відділення певної частини висловлювання, для членування речення, для передачі інтонації.

Крапка – розділовий знак, який ставиться в кінці розповідного речення, а також спонукального, якщо воно вимовляється без оклику; при скороченому написанні слів [13; с. 114].

Знак оклику – розділовий знак, який ставиться в кінці окличного речення чи інших видів оклику [13; с. 85].

Знак питання - розділовий знак, який ставиться в кінці питального речення [13; с. 85].

Кома – розділовий знак для відокремлення слів, словосполучень і простих речень у складному реченні [7; с. 261].

Крапка з комою – розділовий знак, що складається з крапки і розташованої під нею коми; служить для розмежування частин складносурядних і супідрядних речень, частин безсполучникового речення або однорідних членів речення, поширених пояснювальними словами [13; 114].

Двокрапка – розділовий знак у вигляді двох крапок, розташованих одна під одною, що використовується у простому реченні та безсполучниковому складному реченні в пояснювально-роз'яснювальній функції [5; с. 131].

Тире – розділовий знак у вигляді горизонтальної риски, що використовується в простому або складному реченні [8; с. 686].

Три крапки – розділовий знак у вигляді трьох поставлених поряд крапок, яким позначають на письмі незакінченість або перерваність висловлення, а також пропуски у тексті [9; с. 692].

Дужки – парний розділовий знак із двох вертикальних рисок: заокруглених ( ), прямих [ ] або фігурних { }, що вживається для виділення слів, словосполук і речень, у яких подано уточнення чи зауваження до попередньої (основної) частини тексту [6; с. 165].

Лапки – значки (парні) для виділення прямої мови, цитат, заголовків, назв підприємств, фірм, пароплавів і т. д., а також слів, які вжиті в іронічному або умовному, не в своєму власному значенні [13; с. 117].

Дефіс «як розділовий, а не власне орфографічний знак … уживається в тих випадках, де він слугує знаком поділу між компонентами не слів, а синтаксичних сполучень, — у сполученнях прикладки з означуваним іменником: учитель-біолог, учитель-історик, учитель-фізик та ін., у сполученнях слів на позначення приблизної кількости: два-три дні, у сполученнях повнозначних слів з частками на зразок дай-но, іди-но та ін.» [58; с. 161].

Усі пунктограми за своєю структурою поділяються на «одиничні розділові знаки: крапка, двокрапка, багато крапок (три крапки), кома, крапка з комою, тире, знак питання, знак оклику і парні: дві коми, два тире, дужки, лапки» [44; с. 490].

У системі розділових знаків існує поділ на «віддільні й видільні» [25; с. 285]. Віддільні розділові знаки вживаємо для відмежування одних частин тексту від інших:

1) одного речення від іншого (крапка, знак питання, знак оклику);
2) попередньої частини складного речення від наступної (кома, крапка з комою, двокрапка, тире);
3) підмета від присудка чи групи підмета від групи присудка (тире);
4) одного однорідного члена речення від іншого (кома, крапка з комою);
5) узагальнювального слова від групи однорідних членів речення (двокрапка);

6) цієї групи однорідних членів речення від наступної частини речення чи узагальнювального слова (тире) [25; с. 285-286].

Видільні, або виділяючі, розділові знаки «вживаються для виділення відокремлених членів речення, звертання, вставних слів (словосполучень, речень), прямої мови» [15; с. 2]. Вони слугують для виділення синтаксичних конструкцій, які доповнюють висловлювання додатковою інформацією, виражають ставлення мовця до змісту повідомлення, називають об'єкт, до якого звертаються. Зазначається, що «видільна функція знаків цього типу зумовлює їх попарне вживання, тобто виділяємо названі конструкції з обох боків однаковими знаками, крім випадків, коли такі конструкції починають чи завершують речення» [25; с. 286]. Видільними є парні пунктограми, тобто дві коми, два тире, дужки, іноді кома і тире.

Існує також поняття універсальних розділових знаків. Це такі, що за своєю суттю «пов'язані як і з реченням, так і з текстом» [48; с. 82]. До таких пунктограм належать дужки, лапки та крапки.

Система розділових знаків також передбачає поділ пунктограм на обов'язкові, факультативні та авторські. Обов'язкові – це такі, які вимагає певне висловлювання і які мають стояти у визначеному правописом місці. Факультативні знаки передбачають заміну один одного, тобто на місці однієї пунктограми можна поставити іншу. Авторські розділові знаки служать для виділення певної частини висловлювання, інтонаційного та смислового наголошування окремої частини мови.

1.3. Поняття авторської пунктуації

Українська правописна система формувалася під впливом інтонаційного принципу, тому певними кодифікаторами розділових знаків виступають саме українські письменники, а їхні твори – прикладами вживання того чи іншого знаку. Хоч такий процес мав індивідуальний характер, проте виробив основні правила вживання наявних у мові пунктограм. Саме тому у всі часи і до сьогоднішнього дня у писемних текстах часто можна зустріти авторські розділові знаки.

Авторська пунктуація – це розділові знаки, які автор вживає на свій розсуд, відхиляючись від основних правил. Це певною мірою нерегламентована пунктуація, тобто така, що не регулюється правописними нормами. Однак такі пунктограми є цілком виправданими з точки зору авторського задуму. Авторська пунктуація допомагає автору краще відтворити його власну інтонацію. Кожен письменник чи поет, чи будь-яка інша людина, що створює писемний текст, спочатку складає своє висловлювання у думках, проговорюючи його «про себе» та добираючи певну інтонацію. І для того, щоб передати цю інтонацію на письмі, автору необхідні розділові знаки, які він обирає відповідно до поставленої комунікативної мети. Таким чином може виникнути авторська пунктуація, тобто, щоб передати всю суть висловлювання читачеві, автору інколи необхідно наголосити на чомусь, виділяючи такий фрагмент висловлювання певними розділовими знаками. Такий принцип найбільшою мірою характерний для художнього стилю і є недопустимим у офіційно-діловому та науковому стилях.

Також авторською пунктуацією називаємо і таку, яку автор використовує на місці іншого розділового знаку. У деяких випадках правопис дозволяє вживати факультативні пунктограми, наприклад, можна у певних висловлюваннях двокрапку замінити на тире. Однак, якщо зустрічається випадок, коли правопис чітко регламентує використання розділового знаку у певній позиції в реченні, а на цьому місці стоїть інша пунктограма, то такий розділовий знак розцінюємо як авторський. Наприклад, згідно з правилами правопису кому ставимо «для виділення порівняльних зворотів, що вводяться

словами як, мов, наче…» [51; с. 163], але за бажанням автора такий зворот може бути відокремлений за допомогою тире, адже ця пунктограма вважається більш сильнішою за значенням. У такому випадку маємо авторський розділовий знак.

Зважаючи на це, можна навести класифікацію вживання авторських розділових знаків, яку уклали Помирча С. та Головко Р. За їхніми словами існують такі випадки використання індивідуально-авторських пунктограм:

1) Під час заміни «немаркованого» нормативного розділового знаку. [31; с. 121] Тут маються на увазі вищезазначені випадки вживання факультативних, тобто варіативних розділових знаків.
2) Без урахування пунктуаційних норм (проти всіх норм). Як засіб членування тексту до авторського використання також відносяться розділові знаки, які надають певний ритм тексту, мелодійність, темп – пришвидшений або уповільнений. Вони не пов’язані з синтаксичними структурами і тому не піддаються типізації з погляду їх використання. Ми можемо побачити лише внутрішній принцип, який надає конкретний текст і є суб’єктивно вибраний автором. Розділові знаки стають засобом членування тексту, стають засобом розподілу слів, фраз, ідей і надають кожному його місце. Певний ритм читання, який закладений авторською пунктуацією, передає зміст твору, його значення; передає ясність, емоційність, напругу [31; с. 121].
3) Авторська пунктуація як літературний прийом [31; с. 121]. Саме художній текст надає автору можливість для постановки розділових знаків відповідно до авторського задуму. У такому випадку авторська пунктограма стає художнім засобом, адже також може передавати експресивність та емоційність. Усі письменники та поети мають свій індивідуальний стиль, що також передбачає і постановку розділових знаків.

Найчастіше авторськими можуть виступати такі розділові знаки як тире, двокрапка, кома. Знак оклику за своєю суттю є авторським знаком, адже у будь-якому випадку ставиться відповідно до мети висловлювання. Основну роль тут

відіграє оклична інтонація. Розповідні, питальні та спонукальні речення можна трансформувати в окличні, якщо вони передають різні сильні емоції, такі як здивування, радість, захоплення, відчай тощо.

Основним полем, де найчастіше автори послуговуються авторськими пунктограмами залишається художній стиль. Саме цій сфері присвячені більшість праць про індивідуально-авторські розділові знаки.

У цьому аспекті варто звернути увагу на дослідження Анастасії Іванівни Тепшич. У своїй праці «Постмодерністська авторська пунктуація як один із прийомів мовної гри» автор розглядає основні принципи вживання розділових знаків як елементи мовної гри. Загалом А. Тепшич зазначає, що «термін "авторська пунктуація" розглядається філологами в широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні авторську пунктуацію тлумачать як непередбачувану правилами пунктуаційну систему, що має свої зображально-виражальні функції. У вузькому розумінні авторська пунктуація – явище суб'єктивного плану, тобто специфічні, послідовні та систематичні пунктуаційні прийоми, характерні для певного автора. У зв'язку з цим спостерігаються дискусії щодо визначення поняття "авторська пунктуація". У сучасному мовознавстві можна виокремити три його основні значення: 1) усі розділові знаки, які наявні в авторському тексті; 2) розділові знаки, що не відповідають чинним правилам; 3) розділові знаки, що домінують у творі» [46; с. 245-246]. Пунктуаційні прийоми мовної гри досліджуваної групи письменників авторка поділяє на певні групи. Першу становить прийом наявности чи відсутности відповідної пунктограми. Йдеться про те, що автор може поставити розділовий знак у тому місці, де він не повинен бути згідно з правилами правопису, або ж є необов'язковим. Відсутність пунктограм проявляється насамперед у тому, що автор вкінці речення не ставить крапки.

Друга група прийомів мовної гри – це «заміщення знаків. Авторська індивідуальність може виявлятися в посиленні знакової позиції. У таких випадках необов'язковим є відхід від норми і порушення пунктуаційних правил:

прийом полягає в заміні недостатньо сильних знаків більш сильними за своєю розділовою чи емоційною функцією» [46; с. 246].

Третю групу становлять домінуючі у тексті розділові знаки. Наприклад, за даними дослідниці, у багатьох представників станіславського феномена переважає розділовий знак тире.

Опираючись на власні дослідження, А. Тепшич доходить до висновків, що «багатофункціональність авторської пунктуації полягає не просто в порушенні пунктуаційної системи мови, а в підсиленні значень розділових знаків, розширенні меж їх використання та в збагаченні образотворчих можливостей мови для досягнення художньої виразності» [46; с. 248].

Про особливість постановки розділових знаків у модерністських творах писала також і Юлія Починок. Так, у своїй праці «Індивідуально-авторська пунктуація у творах Василя Махна» вона розглядає таку особливість індивідуального стилю поета як пропущені розділові знаки. Дослідниця намагається самостійно розставити розділові знаки, опираючись на правописні норми та власне відчуття тексту. Ю. Починок робить висновок, що «поет свідомо уникає перевантаження тексту розділовими знаками, таким чином прагнучи залучити до співавторства кожного, хто намагатиметься знайти ключ до розшифрування його поезії» [32]. Авторка доводить, що відсутність розділових знаків – це теж авторська пунктуація, адже це певна особливість стилю.

Низку праць, присвячених авторській пунктуації, знаходимо і у Наталії Андрощук. Так, у статті «"Щоденниковий" текст Ольги Кобилянської крізь призму авторської пунктуації» дослідниця аналізує пунктуацію щоденника відомої письменниці та простежує зв’язок між розділовими знаками та їх семантичним навантаженням. Н. Андрощук вказує, що «власне авторськими, найбільш частотно уживаними, є крапки вкінці речення, крапки в середині речення, три знаки питання, три знаки оклику, знак оклику і крапки, знак питання і крапки, кома і тире…» [2; с. 257] Дослідниця показує, як за допомогою таких розділових знаків О. Кобилянська передавала найрізноманітніші почуття, серед яких співчуття, страх, страждання, любов, здивування тощо.

Ще однією працею Н. Андрощук є «Функції і прагматика крапок у поетичних текстах Лесі Українки». Тут авторка звертає увагу на такі розділові знаки як крапка, двокрапка, три крапки, знак питання і дві крапки та знак оклику і дві крапки, які зафіксовані у поетичних збірках Лесі Українки «На крилах пісень» та «Думи і мрії». Н. Андрощук аналізує, що саме передає така постановка пунктограм, яке семантичне навантаження несе кожен із досліджуваних розділових знаків. Вона наводить висновки, що «крапки в поетичних текстах Лесі Українки утворюють цілісну систему, що об'єднує узуальні та індивідуально увиразнені різновиди з чітко окресленими функціональними й прагматичними ознаками. Найбільш семантично диференційованими є трикрапка, що відтворює найчастіше семантику мовчання, декодує особливості внутрішнього мовлення, емоційний стан ліричної героїні» [4; с. 228].

Наталія Приходько (Андрощук) у своїй статті «Варіантність пунктуаційної системи драми-феєрії Лесі Українки "Лісова пісня"» виокремлює та аналізує два різновиди пунктуаційної системи – у ремарках та мовленні персонажів. Дослідниця порівнює сучасні видання драми із виданням 1914 року і стверджує, що авторська пунктуація зазнала змін та виправлень, що видозмінює інтонацію та навіть і семантику висловлювання, тому такі корективи є недоречними. Також авторка аналізує мовлення персонажів, опираючись на те, які розділові знаки є найчастотнішими і зазначає, що «пунктуаційний малюнок завжди проєктований на специфіку комунікативної ситуації й співвідноситься з емоційним станом героя та домінувальними рисами його характеру» [33; с. 115].

Цікаве дослідження у сфері пунктуації здійснила Наталя Романова, яка у своїй статті «Знаки пунктуації в інтимній лірриці Г. Гессе: енергетичний аспект» аналізує авторську пунктуацію крізь призму мовленнєвої енергетики. Дослідниця стверджує, що Г. Гессе володіє власною «пунктуаційною стратегією і тактикою» [34; с. 154] і кожен розділовий знак у його німецькомовних творах несе певне енергетичне навантаження. Н. Романова зазначає, що «комбінуючи пунктуацію, митець створює передусім шкалу емоцій, презентує своєрідність логіки останньої. Розділові знаки регулюють (вибудовують) довготу фраз, їхню

ритмічну організацію (частоту пульсації) розгортанням "пунктуаційного кроку", плавність чи дискретність мовлення, різкість чи м’якість наголосів, темп розгортання слова, фрази, фрагмента тексту» [34; с. 155].

Про особливості функціонування окремого розділового знаку у поетичному тексті йдеться у статті «Семантика тире у поезіях Ліни Костенко», автором якої є Д. Гоз. Тут проаналізовано семантичне наповнення усіх різновидів тире: нормативного, варіантного та індивідуально-авторського. Зазначається, що тире є найчастотнішим розділовим знаком у поезії Ліни Костенко, вона уживає його у всіх типах речення, однак найчастіше тире зустрічається у складному безсполучниковому реченні. Автор наголошує на тому, що «функції та семантичне наповнення тире програмуються бажанням автора якнайточніше передати читачеві свої думки, емоції, сподівання» [17; с. 280].

Як бачимо, мовознавці почали проявляти зацікавлення до вивчення індивідуальної пунктуації лише останні десять років. Варто сказати, що за цей час напрацьовано багато матеріалу, який власне показує, яке широке поле для дослідження становить індивідуально-авторська пунктуація.

Отже, розділові знаки пройшли довгий період становлення, їх кодифікаторами виступають саме письменники та поети, які для увиразнення тексту та передачі інтонації послуговувалися знаками пунктуації. Досі важливу роль відіграють авторські пунктограми, адже сприяють посиленню експресивности, поглибленню семантики та допомагають організувати ритміку висловлювання.

РОЗДІЛ 2. ПУНКТУАЦІЙНО-СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ ЛИСТІВ ВАСИЛЯ СТУСА ДО СИНА

2.1. Розділові знаки у простому неускладненому реченні

Василь Стус у своїх листах використовує всі типи речень за будовою. Одним із таких видів є просте неускладнене речення. Як відомо, у такому типі речень можливі лише два розділові знаки – тире та кома.

Тире у простому неускладненому реченні ставиться між підметом і присудком, на місці пропущеного члена речення та для відокремлення певного члена речення, хоча таке відокремлення є індивідуально-авторським.

2.1.1. Тире між підметом і присудком

У правописі зазначається, що тире ставиться в тому випадку, коли підмет виражений іменником у початковій формі та іменна частина складеного присудка також виражена іменником у називному відмінку, а дієслова-звʼязки немає. У епістолярію В. Стуса натрапляємо на 6 прикладів: *Бо це справжня музика (добрий джаз — теж справжня* [музика – М. О.][1]*!)* (До сина // 24.01.1979), *Всі здібні музики (музиканти) – гарні люди* (До сина // 24.01.1979), *Бо всі взірці (принаймні, більшість із них) – свідчення життьових поразок* (До сина // 3.10.1983), *Хоч наша мама Валя — завжди гарна мама, еге ж?* (До сина // вересень 1976), *Я дякую Долі, що Валя — моя дружина, мама мого сина* (До сина // 3.10.1983), *Що люди мають жити, як янголи: з любов'ю одне до одного, з почуттям, що всі люди — брати, рівні, чесні, богоподібні, всесильні, незламні, кришталеві* (До сина // 25.04. 1979).

Зустрічаємо і приклади речень із тире, де до складу присудка входять частки *це, то, ось, значить,* а сам присудок виражений іменником у називному відмінку або безособовою формою дієслова: *А по-англійському дедді – це тато*

[1] Тут і надалі в квадратних дужках подаватимемо імовірно пропущений член речення, який розуміється з контексту, з метою кращого розуміння висловлювання.

(До сина // 26.02.1976), *Бо мужчина – це значить залізний* (До сина // 9.10.1978), *Гума – це найкраще навантаження* (До сина // 9.10.1978), *Вміти любити – то велике вміння* (До сина // 3.10.1983), *Марк Твен – це перша книжка, знайома й мені* (До сина // 3.04.1978). Така постановка тире цілком відповідає правилам правопису, адже такі частки засвідчують особливий зв'язок між підметом і присудком, який вимагає роздільної вимови, а на письмі – відповідного розділового знаку.

Ще одним випадком, коли між підметом та присудком ставиться тире, згідно з правописом, є вербально-адвербіально-іменне вираження граматичної основи. У листах В. Стуса нараховуємо 3 таких речення: *Але обов'язково — бути доброю людиною, тобто такою, що намагається більше віддати іншим, аніж брати* (До сина // лютий 1975), *Мухи бити – так само нездала* (До сина // лютий 1978), *Це потребує мужності – перепрошувати* (До сина // 22.11.1977). Останнє речення має подвійний підмет, але тире стосується лише того підмета, який виражений інфінітивом. Загалом у таких висловлюваннях один із головних членів речення виражений інфінітивом, що і є підставою для вживання тире, незважаючи на те, чим виражений інший член граматичної основи.

Окремо варто розглянути випадок, коли підмет виражений інфінітивом, а присудок – прислівником: *А навчитися розуміти красу – не так легко* (До сина // 24.01.1979), *І ще хотів – тяжко вчитися, бо жити – тяжко* (До сина // 25.04.1979), *Дивлюся на Твоє фото з Закарпаття і бачу, що Ти вже багато чого розумієш і вже знаєш, що жити на світі — не просто* (До сина // жовтень 1976), *Навіть згадувати – приємно* (До сина // 3.10.1983). У цих реченнях тире варто вважати факультативним, бо воно стоїть для того, щоб виділити присудок, наголосити на тому, що він виражений прислівником.

У епістолярію В. Стуса найбільш часте вживання тире між підметом та присудком або факультативне, або й зовсім суперечить правописним нормам української мови. Зокрема, нараховуємо 7 речень, де іменна частина складеного присудка виражена прикметником: *Життя – важке* (До сина // 15.01.1979), *А народні пісні – майже всі гарні* (До сина // 24.01.1979), *Як і вся історія з Мойсеєм*

– *прекрасна* (До сина // 25.04.1979), *Твій життьовий шлях – чергова з них* (До сина // 3.10.1983), *А дедя – задоволений теж?* (До сина // 10.03.1977), *Як мама – задоволена Твоїм навчанням, Твоєю поведінкою?* (До сина // 10.03.1977), *Воля – найвище в світі, чого потребує людина* (До сина // 25.04.1979), *А реакція в неї — пречудова!* (До сина // 28.04-1.05.1978). У таких реченнях тире є індивідуально-авторським розділовим знаком, адже його не варто вживати перед присудком, який виражений прикметником або присвійним займенником.

В. Стус використовує тире після підмета, який виражений особовим займенником, що є факультативним правилом, бо тире можна ставити тоді, коли підмет логічно наголошений і несе важливе смислове навантаження: *Але ми – чоловіки* (До сина // 15.01.1979), *Бо це – життя, Доля* (До сина // 25.04.1979), *Допомагай їм, щоб звикали: Ти в них — добрий помічник!* (До сина // 28.04-1.05.1978), *Вважай, що вона — воротар: парирує Твої м'ячі* (До сина // 28.04-1.05.1978).

Також прикладами такого індивідуально-авторського використання тире є такі: *Бо все – живе і хоче жити* (До сина // 25.04.1979), *А всі ми – однаково дужі, розумні, гарні* (До сина // 28.04. – 1.05.1978), *Ти – геть малий* (До сина // 24.01.1979). Ці приклади суперечать вживанню тире з двох причин: по-перше, підмет виражений особовим займенником, а по-друге, іменна частина присудка виражена прикметником, що доводить те, що у цих реченнях згідно з правописними нормами тире взагалі не може використовуватися.

Автор використовує тире і в випадку, коли присудок вжитий із заперечною часткою *не*, а його іменна частина виражена іменником у формі називного відмінка: *А людина – не свиня* (До сина // 25.04.1979).

Такий розділовий знак не вживається і у випадку, коли опорний компонент складеного присудка виражений прислівником, проте В. Стус вважає за потрібне використати тире у такому реченні: *Але зустріч наша – вже зовсім близько* (До сина // жовтень 1976). У такому випадку тире є індивідуально-авторським розділовим знаком, адже правопис не передбачає такого використання цього знаку.

Також автор вдається до використання тире між підметом і присудком, коли останній виражений іменником у непрямому відмінку, що також суперечить правилам правопису: *Таке щастя – в наших руках* (До сина // жовтень 1976), *Сопки, тобто гори, що надовкола, — ще в снігу* (До сина // 28.04-1.05.1978). Тут присудок виражений іменником у формі місцевого відмінка, саме тому згідно з правописом у цьому реченні не повинно бути тире.

Зустрічаємо й одне речення, де присудок виражений іменником у формі називного відмінка, проте до його складу входить сполучник *мов: Для мене Ти – мов янгол, що спустився з хмарки* (До сина // 3.10.1983). За таких обставин тире є індивідуально-авторським розділовим знаком, тому що згідно з правилами пунктуації тире зазвичай не ставиться між підметом і присудком, коли останній має у своєму складі порівняльний сполучник.

Втішаю себе думкою, що вже наступне літо — буде наше з Тобою (До сина // жовтень 1976) – таке речення характеризується тим, що, незважаючи на те, що підмет виражений іменником, а складений іменний присудок має у собі формально виражене дієслово, між ними все одно стоїть тире. Ще двома прикладами такого вживання тире є речення: *Щедре серце – дається любов`ю* (До сина // 3.10.1983), *А дідусь Семен – нездужає* (До сина // 28.04-1.05.1978). Тут немає жодних підстав для використання цієї пунктограми, адже маємо підмет, виражений іменником у початковій формі, та присудок, виражений дієсловом. Тому таке вживання цього розділового знаку є авторським і використовується для того, щоб наголосити на присудку, інтонаційно виділити його.

Рости вже сам Швейком, а я – швайкою краще буду (До сина // [травень 1977]), *А ця – запам`яталася* (До сина // 25.04.1979), *Але я – не поступлюся!* (До сина // 25.04.1979), *Я згадую таке, але Ти — не пам'ятаєш, певне* (До сина // 21.04.1979), *А ми з мамою — ходимо на сопки, рвемо квіти, шукаємо гриби* (До сина // 11.07.1977) – ці висловлювання заперечують вживання тире з двох вагомих причин. По-перше, підмет виражений займенником, що не дає підстав для постановки тире. І по-друге, тут є формальне вираження як підмета, так і

присудка, при чому підмет простий дієслівний. Тому за таких обставин у цьому випадку таке тире є виключно індивідуально-авторським і служить для інтонаційного та смислового виділення головних членів речення.

У двох реченнях Василь Стус за допомогою тире розриває частини складеного дієслівного присудка: *Бо й мені й іншим захотілося й собі — жити так, аби голуби сідали на плечі* (До сина // 25.04.1979), *А я бачив лише родимку на правій щічці його і не хотів, геть-геть не хотів — ні цілувати, ні прощатися — з Їваном і його родимкою* (До сина // 25.04.1979). У цьому випадку маємо складений присудок, між частинами якого місяться інші члени речення. Таке використання тире є виключно індивідуально-авторським, адже не можна за допомогою розділового знаку розділяти дві частини складеного присудка. Однак таким чином В. Стус намагається надати більшого смислового значення другій частині присудка.

2.1.2. Тире на місці пропущеного члена речення

Як відомо, епістолярій – це приватна розмова двох людей, і зазвичай, якщо листування має дружній характер, мова листів наближається до простої розмовної. Саме для розмовного стилю характерним є пропущення певного члена речення, що робить мовлення більш сконденсованим та швидким. Василь Стус у листах до сина нерідко упускає якийсь член речення, найчастіше присудок, на місці якого ставить тире.

У правописі відводиться окрема позиція, де зазначається, що тире на місці пропущеного члена вживається тоді, коли пропущений присудок. Однак у еліптично неповних реченнях тире може не ставитися, якщо немає спеціальної паузи.

У неповних реченнях з пропущеним присудком останній можна відтворити з контексту, зв'язуючи його із попереднім та наступним реченнями. Серед таких присудків є:

- Простий дієслівний присудок, який пропущений найчастіше та має різні часові значення: *Або* — [поїдемо] *на рибу, взявши кілька вудок і спінінга — зі своїм наметом, казанком і надувним човном* (До сина // 20.11.1974), *Але за 4 роки набігало 44 хвилини, а за 128 літ* – [набігала] *ціла доба* (До сина // 8.03.1976), *Для цього: не читай дурниць, а* – [читай] *класику* (До сина // 3.10.1983), *Звичайно, мене цікавить, чи Ти часто студишся (тобто, слабуєш на горло) і взагалі* — [цікавить] *як почуваєшся* (До сина // 26.02.1976).
- Складений іменний присудок розуміється з контексту рідше: *Праця* – [важка] *теж* (До сина // 15.01.1979), *А я* – [ставав кращий] *коло них* (До сина // 15.01.1979).
- Складений дієслівний присудок також мислиться вкрай рідко: *Або* — [хотів би поїхати] *на рибу, взявши кілька вудок і спінінга — зі своїм наметом, казанком і надувним човном* (До сина // 20.11.1974).

Пропущеним буває і головний член односкладного речення, співвідносний з присудком: *Листів од мами* – [не маю] *теж* (До сина // 28.04-1.05.1978), *Зле жити без ідеалів, але не менше зле* – [жити] *з ідеалами* (До сина // 3.10.1983).

Такі речення є контекстуально неповними, адже ми можемо відтворити присудок із попереднього змісту, тому таке використання тире підпорядковується головним правилам українського правопису.

Василь Стус будує і еліптично неповні речення із пропущеним присудком: *Скоро – нові канікули в Тебе* (До сина // лютий 1978), *Сьогодні – Перше травня* (До сина // 28.04. – 1.05.1978), *В Тебе — трохи коротше, в мене — трохи довше, а разом — ніби не дуже й зле* (До сина // 1.07.1974), *Тут є футбольний майданчик, а взимі тут – хокей* (До сина // 11.07.1977). У таких висловлюваннях присудок можна встановити, виходячи з власного досвіду, тому такі речення є еліптично неповними і тире у них вживається як індивідуально-авторська пунктограма. Автор використовує цей розділовий знак лише як засіб виділення комунікативної значимости члена речення в постпозиції до тире.

2.1.3. Тире для інтонаційно-смислового виділення членів речення чи частини речення

Окрему групу серед простих неускладнених речень становлять висловлювання, де тире використовується для інтонаційного виділення окремих слів чи груп слів. Такі відокремлені частини висловлювання виконують певну синтаксичну функцію. Зокрема, відомо, що обставини загалом зазнають інтонаційного виділення найчастіше, в той час, коли відокремлення інших членів речення спостерігається вкрай рідко. Натомість у В. Стуса зустрічаємо тире для відокремлення всіх членів речення, як другорядних, так і головних. Природньо, що обставини у його листах виділяються найчастіше, при чому більшість їх різновидів. Загалом у епістолярію поета виділяються такі члени речення:

- **Обставини:**

  А) **часу**: *У нас паде сніг – чи не щодня* (До сина // [травень 1977]), *Це давній козацький рід, його предки боролися за незалежність України — в часи Богдана Хмельницького* (До сина // 9.10.1978), *Пам'ятаю, як першого костюмчика мені мама пошила сама — десь у четвертому класі* (До сина // 25.04.1979), *Гадаю, що мама Тобі щось купить — на святки (я вислав їй гроші 14.12.)* (До сина // 22.12.1977);

  Б) **місця**: *І тут хтось із наших узяв м'яч рукою — в межах штрафного майданчика* (До сина // 22.11.1977), *Збирав колосся – по стерні* (До сина // 25.04.1979), *Попроси маму, або й сам візьми – у бібліотеці* (До сина // 25.04.1979);

  В) **способу дії**: *Хоч згадую – із усмішкою* (До сина // 3.10.1983), *І Мойсей виводить свій народ із неволі — через пустелю, через голод, муку, безводдя й безхліб'я* (До сина // 25.04.1979), *Пам'ятаю, як зробив першого приймача - сам!* (До сина // 25.04.1979), *Хочу, аби Ти швидше дочекався гітари і став грати — по нотах* (До сина // 28.04- 1.05.1978), *Ще, Дмитрику любий, здоровлю Тебе з тим, що Ти славно закінчив школу — з похвальним листом, як писала мама* (До сина // 1.07.1974);

Г) **причини**: *І в 30 років його повісили перед тюрмою в Одесі — за вироком суду* (До сина // 9.10.1978);

Ґ) **умови**: *Хочу, щоб Тобі було приємно — і з людьми, і на самоті, і з однолітками, і зі старими людьми* (До сина // 3.10.1983), *Але пиши — тільки тоді, коли є настрій, бажання, а не просто мус* (До сина // 9.02.1981);

Д) **міри і ступеня**: *Нароблявся – мало не падав* (До сина // 25.04.1979), *Тут сніг лежить повище колін, але в березні потепліло – десь 15-30°* (До сина // [лютий 1978]);

Е) **мети**: *Пам'ятаю, як мене підвели на цвинтарі до тіла — востаннє поцілувати* (До сина // 25.04.1979), *Візьмем із собою маму, може, Тамарочку і Тетяночку, прихопимо намета, казанок — варити юшку* (До сина // 1.07.1974). Таке відокремлення обставини за допомогою тире є факультативним, так само, як і відокремлення додатка, адже автор може виділяти обставину, а може і не виділяти. Це залежить від того, який комунікативний смисл автор вкладає у своє висловлювання. Найбільш частотними є речення із виділеними обставинами часу та способу дії. Їх ми нараховуємо по 12 одиниць.

- **Додатки**: *То будемо мріяти – про зустріч* (До сина // 24.01.1979), *Це Твій подарунок – мені* (До сина // 22.11.1977), *Дякую – за листа* (До сина // 25.04.1979), *Добре було б, щоб ви таки приїхали удвох – із мамою* (До сина // 9.02.1981), *А я бачив лише родимку на правій щічці його і не хотів, геть-геть не хотів — ні цілувати, ні прощатися — з Іваном і його родимкою* (До сина // 25.04.1979), *Мудрим — то тяжче: вчитися довго — мудрості!* (До сина // 9.10.1978). У таких випадках тире є факультативним розділовим знаком, бо якщо автор бажає виокремити додаток із загального змісту висловлювання, наголосити на ньому та виділити інтонаційно, він може поставити цю пунктограму.
- **Присудки**: *А ось англійську мову – вчи* (До сина // 22.11.1977), *Отак напиши, а через місяць – перечитай* (До сина // 26.02.1976), *Але далі воріт*

— *не їдь* (До сина // [травень 1977]), Присудок, так само, як і підмет, не може виділятися за допомогою будь-якого розділового знаку (за умови, що він одиничний), адже він виступає головним членом речення і є основним дієсловом, тому він вже виділяється із загального контексту висловлювання.

- **Підмет**: *Тож хай живе — усе, що росте, цвіте, пасеться, розриває зубами, кігтями* (До сина // 25.04.1979). Таке відокремлення підмета на письмі є індивідуально-авторським, адже цей член речення є головним і на нього падає основне смислове навантаження, тому коли автор виділяє підмет за допомогою тире, цей член речення зазнає ще більшого інтонаційного та смислового виділення.

Варто зауважити і те, що Василь Стус використовує тире і для виокремлення частин речень або й цілих речень: *Коли в дитинстві не було доброго слухання, тоді вчаться спочатку всяких пісеньок паршивеньких, потім доходять своїм глуздом, що любив паршивенькі пісеньки, а вже по тому — долучаються краси Моцарта, Шопена чи Вівальді* (До сина // 21.04.1979), *Ану – Ти відчуєш чи ні?* (До сина // 27.10.1975), *Але – і не пливи за течією* (До сина // 3.10.1983), *Або — на рибу, взявши кілька вудок і спінінга — зі своїм наметом, казанком і надувним човном* (До сина // 20.11.1974), *Бо – кажи їм: сумувати не слід* (До сина // 22.12.1977). Загалом у всіх цих висловлюваннях автор намагається надати більшого інтонаційного та смислового значення тій частині речення, яка знаходиться в постпозиції до тире та показати, де саме починається рематична частина висловлювання.

У таких реченнях тире використовується з метою підсилення та виокремлення реми. Як відомо, кожне речення, в якому наявний хоч один член речення, піддається актуальному членуванню, тобто поділу висловлювання на тему та рему. «Частина, що повторює вже відому з попереднього речення інформацію, називається темою (“даним”, “відомим”). Ця частина є вихідним пунктом висловлювання думки. Друга частина речення, що включає принципово нову, не висловлювану до того інформацію, повідомляючи щось про першу

частину, зветься ремою (“новим”). Рема, тобто “нове” містить у собі основний зміст повідомлення і є комунікативним центром висловлювання» [16; с. 71]. Автор речення для того, щоб інтонаційно виділити рему на письмі, може використовувати різні розділові знаки. Найчастіше це кома, двокрапка чи тире. Михайло Вінтонів зазначає, що «парцелювання висловлення призводить … до втрати тематичного блоку у висловленні й посилення рематичного» [12; с. 76]. Саме такі речення показують позицію автора, а «авторська мовна поведінка зумовлена його комунікативними намірами» [12; с. 77]. У результаті такого парцелювання, структура висловлювання стає динамічною, а «пунктуаційні знаки виступають при цьому як інтонаційні, семантичні, інформаційні маркери, що виконують функцію логічного наголосу» [12; с. 77].

Поряд із актуальним членуванням речення не менш важливе місце посідає і синтагматичне. Речення складається із синтагм, кожна з яких позначає «відрізок усного мовлення, що виділяється в межах фрази як певна інтонаційно-смислова єдність» [26; с. 81]. Одне речення можна поділити на декілька синтагм, при чому такий поділ може бути різним залежно від змісту висловлювання, а «основними засобами оформлення синтагматичного членування в українській мові є фразова інтонація і порядок слів…» [45; с. 431]. Розглядаючи наведені вище речення, можна сказати, що Василь Стус у листах передає інтонацію, що розділяє синтагми між собою, за допомогою розділових знаків, а особливого значення придає тій синтагмі, яка відділена від іншої за допомогою тире. Такими синтагмами постають як окремі слова: *Повна підсака – риби!* (До сина // 1.07.1974), так і цілі речення: *Але – не нарікаю на долю* (До сина // 25.04.1979). Так автор надає більшої семантичної значущости саме тій синтагмі, що знаходить в постпозиції до тире, відділяючи її за допомогою довшої паузи, яку позначає згаданий розділовий знак.

2.2. Розділові знаки, пов'язані з граматичними засобами ускладнення

У сучасному синтаксисі прийнято вважати, що просте ускладнене речення займає проміжне місце між простим та складним реченням. У епістолярію Василя Стуса такі речення ускладнені однорідними членами речення, вставними і вставленими конструкціями, звертаннями та відокремленими членами речення.

2.2.1. Розділові знаки при однорідних членах речення

Як відомо, при однорідних членах речення використовуємо такі розділові знаки як кома, тире та двокрапка.

Однорідні члени речення між собою розділяє **кома**. Ця пунктограма передає на письмі перелічувальну інтонацію, з якою вимовляються компоненти ряду однорідности.

У листах Василя Стуса однорідними виступають і головні, і другорядні члени речення. Найчисельнішу групу становлять додатки, а найменшу – обставини:

- ***Додатки***: *А коли Ти вже тепер хочеш бути справжньою людиною, то роби все для того, аби було легше мамі, дєді, бабусі* (До сина // 15.10.1973), *Зичу здоров'я, успіхів у навчанні* (До сина // Лютий 1975), *Нехай приведе на поріг вороного коня, золоте сіделечко і срібну вуздечку* (До сина // Грудень 1976).
- ***Присудки***: *А я, може, сплутав, поєднав дві такі пам'яті про ліс, маму й Тебе* (До сина // 10.05.1975), *Інша проживе, проскніє, прожере не з одного єгипетського глечика — поки й ґеґне* (До сина // 25.04.1979), *Але я — не поступлюся! І з кожної миті своєї, з кожного почуття й думки своєї зроблю свій портрет, тобто, портрет цілого світу: хай знає цей світ, що душив, гнув мене, що я вижив, зберігся, доніс до людей усе, що хотів* (До сина // 25.04.1979).
- ***Означення***: *Ти вже, певне, знаєш, де ті злі нелюди, а де люди гарні, справжні, чесні* (До сина // 15.10.1973), *А телевізора я не люблю — ні*

чорно-білого, ні кольорового (До сина // 3.04.1978), *Бач, сину, я дуже хочу, аби Ти виріс чесним, мужнім, мудрим чоловіком* (До сина // 25.04.1979).

- ***Підмети***: *Дуже хочу, сину, аби ні мама, ні дєдя на Тебе не нарікали* (До сина // 1.10.1975), *Живуть же по-своєму дерева і квіти, жаби і ластівки, щурі й соколи* (До сина // 3.10.1983), *Або — вечеряєте втрьох — дєдя, Ти і мама* (До сина // 24.01.1979).
- ***Обставини:*** *Але в моїй пам'яті — поки й житиму — буде той дідусь нужденний, якому голуби сідали на плечі, рамена, долоні, голову (дідусь уже помер)* (До сина // 25.04.1979), *І навіть: що більше, дужче любиш — то розумнішаєш* (До сина // 3.10.1983), *І Мойсей виводить свій народ із неволі — через пустелю, через голод, муку, безводдя й безхліб'я* (До сина // 25.04.1979).

Таке широке використання однорідности різних членів речення говорить про розлогий виклад думок та деталізований опис.

Ряд однорідности характеризується більшою мірою ***безсполучниковим*** типом зв'язку, наприклад, *Так було і з мамою-Валею — найкращою, найлюдянішою, найцнотливішою моєю дівчиною: я став кращий од неї, вона — од мене* (До сина // 3.10.1983), *Тож хай живе — усе, що росте, цвіте, пасеться, розриває зубами, кігтями* (До сина // 25.04.1979). Менш частотним типом зв'язку є ***комбінований***, тобто такий, що поєднує бесполучниковий і сполучниковий зв'язки: *Не для того, щоб стати інженером чи лікарем обов'язково (хоч це теж не зле), а щоб краще розуміти самого себе, людей і світ* (До сина // Жовтень 1978), *А ми, брати — люди, — посеред квітів, птаства, і звірини, і дерев* (До сина // 25.04.1979).

Не так частотно зустічається ряд однорідности із ***сполучниковим*** типом зв'язку: *Хочу, щоб Тобі було приємно — і з людьми, і на самоті, і з однолітками, і зі старими людьми* (До сина // 3.10.1983). Цей тип зв'язку передбачає наявність певного сполучника, який, у свою чергу, виражає відповідні відношення між однорідними членами. У листах є такі типи відношень:

- Єднальні, при чому сполучники зустрічаються лише повторювані: *Але краще, щоб у неї було і землі, і неба* (До сина // 3.10.1983), *Але скажу,*

що не міг терпіти — ні малювання, ні ботаніки шкільної (вона дуже нудна була мені) (До сина // 22.11.1977).

- Зіставно-протиставні: *Красно дякую за віршика, хоч то і не вірш, а баєчка (як хлопчики надибали в лісі їжачка, а той утік)* (До сина // 1.07.1974).
- Градаційні: *Ходи з мамою в концерти — привчайся до музики — не тільки естрадної, а й класичної, народної* (До сина // 3.10.1983).

Ряд однорідних членів характеризується також і своєю відкритістю чи закритістю. У В. Стуса переважає ***відкритий*** ряд, який вже містить багато однорідних членів, що за своїми ознаками нагадує потік свідомости: *Бо мудра природа думає Тобою — а Ти вчись розгадувати цю свою підсвідому мудрість — почуттів, настроїв, фантазій, бажань, подумів* (До сина // Жовтень 1983), *Учись гарно їсти, пити, дихати, дивитися, слухати, мріяти, копати, лежати* (До сина // 3.10.1983), *Не знаю, чи Ти повторював ці слова, чи, може, тільки допоминаєшся: життя — це праця, любов, футбол, боротьба, щастя, мандри, навчання і т. д.* (До сина // 3.10.1983). ***Закритий*** ряд однорідности переважно буває двочленний і виражає зіставно-протиставні або градаційні відношення: *Тобто, щоб Ти дотягався до неї, а не опускався* (До сина // 3.10.1983), *Намагайся бачити добре не тільки там, де блищить (спелеологія, Прип'ять, мандри, спорт), а й там, де ніякого блиску (копання землі чи прибирання квартири, заняття наукою і т. ін.)* (До сина // 3.10.1983).

Однорідні члени разом із узагальнювальним словом на письмі оформлюються за допомогою тире або двокрапки, залежно від позиції в реченні. Як зазначається у правописі, **тире** ставиться після переліку однорідних членів перед узагальнювальним словом. У епістолярію Василя Стуса знаходимо такий приклад: *Все, що я чув, за чим тужив, чого прагнув — усе вигравав* (До сина // 25.04.1979).

Однак якщо ми маємо зворотню ситуацію, тобто узагальнювальне слово стоїть перед переліком однорідних членів речення, то у такому випадку між узальнювальним словом та однорідними членами ставимо двокрапку. Проте у

листах Василя Стуса помічаємо надання переваги тире, а не двокрапці: *Пам'ятаю, як прослухав цикл лекцій про Бетговена — всі 9 симфоній і чимало концертів* (До сина // 25.04.1979), *Ні перед ким — ні перед людьми (байдуже — добрими чи злими), ні перед деревом, ні перед птахою* (До сина // 10.10.1982). У таких реченнях однорідні члени стоять після означуваного слова, що є підставою для виділення їх за допомогою двокрапки. Тому тире у цьому випадку є індивідуально-авторським розділовим знаком.

Згідно з правилами пунктуації, тире може стояти і між однорідними членами речення, найчастіше присудками. Ця пунктограма ставиться «між двома однорідними присудками, поєднаними без сполучників або за допомогою сурядного сполучника і (й), якщо друге дієслово вказує на причину дії, пояснює, уточнює попередню дію, виражає узагальнення, наслідок» [19; с. 132] та якщо є різка зміна подій. У епістолярію В. Стуса є досить значна кількість прикладів з таким вживанням тире: *Ти таки молодець, що в кінці чверті подолав бар'єр — і вискочив без трійок* (До сина // 15.01.1979), *Поки цей лист дійде до Тебе — Ти вже за лотерею виграєш машину — і возитимеш усю шмаркату компанію із дворища* (До сина // [травень 1977]), *Щось Ти був написав кілька слів із Донецька – і геть замовк* (До сина // 15.09.1975), *А потім вибігли козулі – стояли в просвіті лісу, як скульптурні озера* (До сина // 10.05.1975).

У цьому випадку однорідні члени поєднані більшою мірою ***сполучниковим*** зв'язком з єднальними відношеннями: *Пам'ятаю, як у 4 класі читав "Мать" М.Горького — і радів, який славний Павло Власов* (До сина // 25.04.1979), *Так міг програти 2-3 години — і не чезти, коли збіг час* (До сина // 25.04. 1979).

Безсполучниковий зв'язок у такому ряді однорідности зустрічається рідше: *Шануй маму і дєдю – розважай їх, аби були веселі* (До сина // 22.12.1977). Так само не часто зв'язок між однорідними присудками є ***комбінованим***: *Хочу, щоб Ти добре закінчив школу, склав іспити — і не хворів* (До сина // 28.04- 1.05.1978).

Як уже зазначалося, якщо перелік однорідних членів речення стоїть після означуваного слова, то у такому випадку використовуємо **двокрапку**.

У листах В. Стуса є лише декілька речень, де двокрапка вживається після означуваного слова перед рядом однорідних: *Ще раз повторюю — слати мені не треба нічого: ні одягу, ні грошей* (До сина // 10.03.1977), *І техніку мав досить незлу: мав непоганий дриблінг (dribble — дивись!), однаково грав правою і лівою, міг легко обробити м'яч, довго з ним не розводячись, досить точно спрямовував м'яч туди, куди хотів* (До сина // 22.11.1977), *Не второпав, який хід Ти зробив: чи то c2 — c4, чи то e2 — e4* (До сина // [Лютий 1978]), *Передплатіть для мене, коли ще можна, такі журнали: [Наука и общество] — індекс 71134, Культура — 71135, Перспективы — 71136* (До сина // 3.10.1983).

Зустрічаються і речення, де міститься перелік однорідних членів речення, перед якими стоїть двокрапка, однак означуване слово відсутнє: *Скажімо, Сіріус з'являється: на сході при сході сонця, на заході при сході сонця, на сході при заході сонця і на заході при заході сонця* (До сина // 8.03.1976), *Для цього Тобі потрібно: розвивати ноги (вони в Тебе слабкі), виправляти поставу (Ти горбишся)* (До сина // 9.10.1978), *Додаю: фото футболістів чемпіонату світу, 3 лотерейки, відкритку* (До сина // 9.10.1978). У деяких з цих висловлювань можна домислити узагальнювальне слово, воно пропущене. Проте автор упускає його, і таким чином ставить вже авторський розділовий знак, адже такі висловлювання не передбачають постановки двокрапки. Таких речень є незначна кількість, проте вони по-своєму характеризують індивідуальний стиль поета.

Василь Стус досить послідовно вживає кому при однорідних членах речення та двокрапку, а тире в нього набуває індивідуального характеру, адже постає універсальним розділовим знаком, яким поет заміняє і двокрапку, і кому.

2.2.2. Розділові знаки при вставних та вставлених конструкціях

Ще одним засобом ускладнення простого речення є вставні та вставлені конструкції. Нерідко ці поняття важко розмежувати, їх можна визначити у яскравих контекстах.

Вставні слова, сполучення слів і речення – граматично не пов’язані з реченням мовні одиниці, що виражають ставлення мовців до висловлюваного в реченні, повну емоційну оцінку його, вказівку на джерело думки, порядок повідомлення та ін. [22; с. 225]

Вставлені слова, сполучення слів і речення – це граматично не пов’язані з реченням мовні одиниці, що виражають додаткові повідомлення чи побічні зауваження, які доповнюють зміст висловленого в реченні, вказують на те, що не передбачалось на початку формулювання думки [22; с. 232].

Як відомо, **вставні** конструкції від основного тексту речення відділяються **комами**. В залежності від позиції в реченні, ця пунктограма може бути або одиничною, або парною. Одиничним розділовим знаком кома виступає тоді, коли вставне слово міститься або на початку речення, або вкінці: ***Звичайно****, коли за неї візьмешся і Ти, то матимеш успіхи більші за мене, бо в Тебе значно краща пам’ять* (До сина // Лютий 1975), ***Може****, це — од людського бажання побільшити сферу свят: аби було видніше, світліше, мов од штучних лампіонів* (До сина // 3.10.1983), *Чверть Ти закінчив не блискуче,* ***звичайно*** (До сина // 22.11.1977), *Вимагати од часу — і немудро, і негідно,* ***може*** (До сина // 3.10.1983). Варто зауважити, що автор вживає вставні слова наприкінці висловлювання набагато рідше, ніж на початку.

Доволі часто В. Стус послуговується вставними словами всередині речення, що, відповідно, вимагає постановки двох ком: *Візьмем із собою маму,* ***може****, Тамарочку і Тетяночку, прихопимо намета, казанок — варити юшку (дєдю проситимемо, аби зварив нам, козакам, доброї юшки чи куліша, салом затертого!)* (До сина // 1.07.1974), *Я був післав Богданці вітання новорічне, але,* ***на жаль****, вона його не дістала* (До сина // Лютий 1975).

Усі вставні слова поділяються на певні семантичні групи відповідно до того, яке значення вони виражають. У епістолярію поета простежуємо наявність таких семантичних різновидів вставних конструкцій (за класифікацією П. С. Дудика та Л. В. Прокопчук):

- Вставні слова, що допомагають мовцеві висловити впевненість у тому, що він повідомляє. Такими словами виступають *звичайно* та *правда*: *Чверть Ти закінчив не блискуче,* ***звичайно*** (До сина // 22.11.1977), ***Правда****, зараз я шкодую за одним: що багато трав не знаю (мама знає куди більше за мене, хоч не питав, чи мала вона з ботаніки 5)* (До сина // 22.11.1977).
- Вставні слова, що виражають невпевненість у повідомлюваному. Це, зокрема, такі одиниці як *може, певне, мабуть, здається, напевне*: ***Може****, через рік писатимеш мені листи англійською мовою, га*? (До сина // 22.11.1977), *Ти,* ***певне****, в хаті, читаєш або дивишся телевізор* (До сина // 24.01.1979), *Іншого,* ***мабуть****, нема* (До сина // 3.10.1983), *А він, син заможного,* ***здається****, батька, купався в молоці при дворі фараона* (До сина // 25.04.1979), *Які джази,* ***напевне*** (До сина // 28.04.-1.05.1978).
- Вставні слова, що висловлюють ставлення мовця, його емоції. Маркерами емоційного стану автора є слова *на жаль* та *шкода*: *Бо я за весь час дуже хотів бути задоволеним Тобою, але,* ***на жаль****, не дочекався такого* (До сина // 9.02.1981), ***Шкода****, що мене коло Тебе нема* (До сина // 1.06.1977).
- Вставні слова, що позначають порядок викладу думок. До них належать такі лексичні одиниці як *до речі* й *наприклад*: ***До речі****, скільки Тобі треба читати вірш, щоб його запам'ятати?* (До сина // Лютий 1975), *А як би вчинив тут П'єр Безухов чи Роберт Джордан чи Мартін Іден,* ***наприклад****?* (До сина // 3.10.1983).
- Вставні слова, що вживаються для активізації сприйняття та уваги читача. Такими виступають дієслова *скажімо, мовляв, бачу, кажуть*: *Ніч – це,* ***скажімо****, 8 годин* (До сина // 15.09.1975), *Той горе-воротар зловтішався: буде,* ***мовляв****, тобі зараз "плюха"* (До сина // 22.11.1977), *У Вас,* ***бачу****, зима, як на Колимі* (До сина // [Лютий 1978]), *Знаєш,* ***кажуть****, синичка або ластівка може перелетіти за одну ніч Сахару* (До сина // 15.09.1975).
- Вставні слова, що підсумовують сказане. До них належать слова та сполучення слів *отже, отож, одне слово*: ***Отже****, можу й повідомити, якщо мама забула (а хіба мама не працює разом із її татком?)* (До сина //

Лютий 1975), *Ще одне: я зле пишу англійські літери, бо звик до німецького шрифту,* ***отож****, Ти не дивуйся* (До сина // 22.11.1977), ***Одне слово****, має бути ще веселіше, ніж тепер* (До сина // Вересень 1976).

Варто зауважити, що вставні слова є характерною ознакою епістолярного стилю. Листи – це монологічні висловлювання, де автор виражає свою думку, ставлення до когось, чогось, і при цьому намагається логічно вибудувати послідовність речень та думок. Саме такими засобами передачі міркувань та емоцій, послідовного викладу є вставні слова.

Найчисельнішу групу вставних слів досліджуваного епістолярію складають ті, що виражають невпевненість. Не маючи можливости бачитися з сином та будучи невпевненим у завтрашньому дні, Василь Стус тяжіє до вживання таких слів як «може» та «певне».

Підсумовуючи, необхідно зазначити, кому при вставних словах та сполученнях слів Василь Стус використовував послідовно, дотримуючись усіх вимог правопису, однак маємо одну особливість авторського стилю, коли слово «тобто» поет розуміє як вставний компонент: *Так Ти навчишся писати краще (****тобто****, ще краще, ніж досі — скажу Тобі такий комплімент, а Ти подумай, чи справедливий він, гаразд?)* (До сина // 26.02.1976), *Звичайно, мене цікавить, чи Ти часто студишся (****тобто****, слабуєш на горло) і взагалі — як почуваєшся* (До сина // 26.02.1976), *Маю багато завдань для Тебе, прочитавши цікаву книгу, де розповідають про календар,* ***тобто****, про те, як люди здогадалися, що рік має 365,25 доби* (До сина // 8.03.1976), *Колись не вміли рахувати днів року, бо не знали, скільки триває рік,* ***тобто****, за скільки земля обкружляє довкола сонця (точна цифра: 365 днів 5 годин 48 хвилин 46 секунд, або 365,2422 доби)* (До сина // 8.03.1976), *Думали — 355 днів, 364, 360, а виходило так, що січень ставав у липні,* ***тобто****, коли зрілі вишні, а липень був у снігу й морозах* (До сина // 8.03.1976), *Чи вийде розмова (****тобто****, чи дадуть і чи буде чути) — не знаю теж* (До сина // 10.03.1977*), Скажімо, я пишу, а не, як належить,* ***тобто****, роблю помилку* (До сина // 22.11.1977), *Дорогий мій, я дуже хотів би щось Тобі подарувати — поки є така змога (****тобто****, поки заробляю гроші, а купити тут*

щось цікаве для Тебе ніяк, бо в крамницях бідно) (До сина // 28.04.-1.05.1978), *Прошу Тебе про це, бо не знаю, як буде завтра,* ***тобто****, чи матиму таку змогу завтра* (До сина // 28.04.-1.05.1978), ***Тобто****, не поступається напасникам, а йде напролам: або світ прийме таким мене, як я є, як мене народила мати — або вб'є, знищить мене* (До сина // 25.04.1979), *Але я — не поступлюся! І з кожної миті своєї, з кожного почуття й думки своєї зроблю свій портрет,* ***тобто****, портрет цілого світу: хай знає цей світ, що душив, гнув мене, що я вижив, зберігся, доніс до людей усе, що хотів* (До сина // 25.04.1979), *І я захотів бути гідним цього янгола,* ***тобто****, вести таке ж янгольське життя* (До сина // 25.04.1979), *Байдуже, ким Ти будеш,* ***тобто****, з якої чесної праці їстимеш свій хліб щоденний* (До сина // 10.10.1982), ***Тобто****, таким, яким Тебе, людину, задумала природа* (До сина // 10.10.1982), ***Тобто****, щоб Ти дотягався до неї, а не опускався* (До сина // 3.10.1983), ***Тобто****, вважай, що ми його вдвох склали* (До сина // 1.07.1974). Слово «тобто» є сполучником, що приєднує пояснення, уточнення до пояснювального компонента висловлювання, тому кома за правилом повинна ставитися лише перед цим сполучником. У нашому випадку маємо коми з обох боків слова, що пояснюється тим, що автор при написанні відчував потребу зробити на цьому місці паузу, тому й використав такий розділовий знак. Казати, що це повноцінне вставне слово буде недоречно, адже воно не несе ніякого смислового навантаження, а лише поєднує частини висловлювання, допомагає надати їм близького змістового зв'язку. І навіть у тих випадках, коли після «тобто» ідуть слова, що вимагають перед собою коми (наприклад, *якщо, який, коли* тощо) кома після «тобто» і перед таким словом може не ставитися. Про це у правописі не згадується, але натрапляємо на приклади, де автори вживають такі речення, де після «тобто» йде слово «якщо» і між ними немає ніякого розділового знаку: «…тобто якщо після них у вимові немає паузи…» [58; с. 170], «… тобто якщо слово без цієї частки не вживане…» [58; с. 49]. У всіх інших випадках автори правопису після «тобто» коми не вживають. Тому таке виділення компонента «тобто» можемо вважати індивідуальною особливістю В. Стуса.

Для відокремлення вставних конструкцій Василь Стус використовує і **тире** у таких висловлюваннях: ***Одне слово*** *– вітаю Твої захоплення* (До сина // 9.10.1978), ***Навпаки*** *— мені хороше від того, що нічого злого за свої 40 літ не робив, допомагав людям у біді, а коли часом і сам залітав у біду, то не пхинькав і не нарікав* (До сина // 25.04.1979). *Одне слово* та *навпаки* – це вставні слова. Зазвичай такі слова чи сполучення слів відділяються комами, однак за бажанням автора для їх відокремлення може вживатися і тире.

Частіше автор за допомогою тире виокремлює **вставлені к**онструкції: *Твій скоропис — поміж футболом, гітарою, шахами й Аллою Пугачовою — своєрідний* (До сина // 25.04.1979), *Мати справу з залізом — хай це буде і тільки гурток — теж потрібне нам, мужчинам* (До сина // 9.10.1978), *Пам'ятаю, що перші штаненята — з поворозкою через одне плече — мені пошили десь у 4 роки* (До сина // 25.04.1979). У правописі зазначається, що тире вживаємо «для виразнішого, порівняно з уживанням ком, змістово-інтонаційного виділення всередині речення вставних і вставлених словосполучень та речень, рідше – вставлених слів» [58; с. 189]. Однак таке використання тире визначається авторським підходом.

Найчастіше вставлені компоненти Василь Стус подає у **дужках**. Такі конструкції часто стоять вкінці головного речення. На нашу думку, такі вставлені конструкції могли б міститися у окремому реченні, однак автор подає їх як елемент певного висловлювання, тим самим показуючи близкість змісту написаного: *Красно дякую за віршика, хоч то і не вірш, а баєчка (як хлопчики надибали в лісі їжачка, а той утік)* (До сина // 1.07.1974), *Отже, можу й повідомити, якщо мама забула (а хіба мама не працює разом із її татком?)* (До сина // Лютий 1975), *Хіба що на день Твого народження (а це ж Тобі буде вже 9 років!)* (До сина // Лютий 1975), *А тепер я перепишу Тобі одного вірша (мені він подобається, а Ти, як захочеш, — вивчи напам'ять)* (До сина // 1.10.1975), *Вибачай, що я пишу на папері, а не на відкритці, бо відкриток мені поки не віддали (коли будуть — надішлю Тобі якнайкращу)* (До сина // 27.10.1975). У цих прикладах яскраво простежується намагання автора донести якнайбільше

інформації своєму синові. Саме тому поет вдається до вставлення конструкцій, які в більшості є повноцінними реченнями і лише в окремих випадках це уточнення якогось попереднього поняття.

На противагу цим висловлюванням можна навести приклади використання вставлених конструкцій всередині речення, де частіше зустрічаються уточнення та конкретизація, ніж речення, які можуть існувати окремо: *Сьогодні перед сном уявлятиму: в кутку першої кімнати (там, певне, телевізор?), стоїть ялинка* (До сина // [3.01.1976]), *Пиши до мене частіше (раз у місяць) і пиши побільше* (До сина // 26.02.1976), *Звичайно, мене цікавить, чи Ти часто студишся (тобто, слабуєш на горло) і взагалі — як почуваєшся* (До сина // 26.02.1976).

Незважаючи на те, що Василь Стус тяжіє до частотного вживання тире, у випадку із вставленими конструкціями бачимо, що автор послуговується більшою мірою дужками. Це пов'язано з тим, що дужки вважаються більш сильним відділяючим розділовим знаком, ніж тире чи кома. Дужки вживають тоді, коли вставлена конструкція не підходить до загальної синтаксичної структури головного речення, коли автор раптово згадав про те, що хотів би сказати у такому висловлюванні. Вживання дужок є характерним для епістолярного стилю, адже в процесі написання листа виринають нові думки, які також хочеться згадати, тому автор і послуговується такою пунктограмою, щоб в одному реченні повідомити більше інформації для кращого розуміння написаного.

Що ж до самих вставлених конструкцій, то із комунікатичного погляду вони поділяються на конструктивні та неконструктивні. «Конструктивні вставлені компоненти більш типові, виявляються виразніше, графічно виділяються дужками, рідше – тире…» [22; с. 232], а їхньою основною особливістю є неможливість ввести їх у речення, надавши їм певної синтаксичної функції. Неконструктивні вставлені конструкції характеризуються тим, що їм можна оформити як частину речення і вони будуть виконувати в ньому певну синтаксичну функцію.

У епістолярію Василя Стуса переважають **конструктивні** вставлені компоненти: *Пиши, які книги Ти читаєш, чи водив Тебе хто-небудь на стадіон, щоб Ти побачив справжніх футболістів; пиши, як Твоє здоров'я, чи ходиш по гриби (зараз іще тепло, і опеньки, певне, ще вистромлюються з-під землі)* (До сина // 27.10.1975), *Цікаво мені як Ти допомагаєш мамі і дєді ("дєді" — слід писати, а не "деді", як Ти пишеш)* (До сина // 26.02.1976), *Стеж за ходою своєю (обов'язково — ковзани!), аби хода була гарна і легка* (До сина // 9.10.1978).

Проте і **неконструктивні** вставлені конструкції вживаються доволі часто: *Чи вийде розмова (тобто, чи дадуть і чи буде чути) — не знаю теж* (До сина // 10.03.1977), *Пам'ятаю, як талапався у ставку (мені було рік-два)* (До сина // 25.04.1979), *Вважай, що вона — воротар: парирує Твої м'ячі (а реакція в неї — пречудова!)* (До сина // 28.04.-1.05.1978).

За класифікацією Шульжука [61; с. 171] вставлені компоненти за значенням поділяють на уточнювальні, пояснювальні та доповнювальні.

В листах В. Стуса наявні усі такі різновиди:

- уточнювальні, тобто такі, що деталізують якийсь компонент базового речення: *Із греками кияни зроблять 2:0, а з німцями — нічию (1:1)* (До сина // 1.10.1975), *У мої роки всі починали з однієї: взяв би я бандуру (така пісня є українська, щоб Ти знав)* (До сина // 28.04.-1.05.1978);

- пояснювальні вставлені компоненти, що роз'яснюють сказане у головному реченні: *Будь собою — тобто, виробивши тверді орієнтири, що таке добро і що зло, виростай у їхньому магнітному полі, аби по ньому все в тобі скристалізувалося (так Вернадський писав, згадуючи геологічні структури)* (До сина // 3.10.1983), *На Великдень я купив у кулінарії пасочку, зварив три яйця (більше не було) в лушпинні цибулі, чорнилом зробив узори — вийшло незле: жовто-зелені, теплі, приємні на око* (До сина // 28.04.-1.05.1978);

- доповнювальні, а саме такі, що додають якусь інформацію до основного висловлювання: *Як ми ходили в Святошинський ліс — за берізки, що праворуч од дороги, за ставками, йшли далі (Ти — геть малий), поки не втрапили козичку, якій Ти сподобався зразу* (До сина // 24.01.1979), *Пам'ятаю, як ходив до ясел у*

Рахнівці (ще мама жила в селі) — і там виціловував усіх шмаркатих діток, бо любив їх — усіх (До сина // 25.04.1979). Саме доповнювальні вставлені конструкції становлять основну масу, порівняно з іншими.

Серед вставлених компонентів речення зустрічаються і емоційно забарвлені, тобто такі, що вимовляються з окличною інтонацією і вкінці містять знак оклику: *Хіба що на день Твого народження (а це ж Тобі буде вже 9 років!)* (До сина // Лютий 1975), *Візьмем із собою маму, може, Тамарочку і Тетяночку, прихопимо намета, казанок — варити юшку (дєдю проситимемо, аби зварив нам, козакам, доброї юшки чи куліша, салом затертого!)* (До сина // 1.07.1974), *Перед Великоднем і Першим травня мав листи — від мами Твоєї, від Тані (дуже славного листа написала!), від бабусі Їлини* (До сина // 28.04.-1.05.1978). Такі висловлювання є емоційними, виражають посилену експресію. За допомогою знака оклику автор надає таким вставленим конструкціям важливого значення, розглядаючи їх як не менш вагомий інформативний додаток, ніж головне речення.

2.2.3. Пунктуаційні знаки при звертаннях

Ще одним засобом ускладення простого речення виступає звертання, що є певною особливістю української мови, адже виражається у формі кличного відмінка.

Звертання – інтонаційно виділений компонент речення, що називає істоти або персоніфіковані предмети, до яких адресовано мовлення [10; с. 200].

Основна функція звертання – спонукати співрозмовника слухати, спонукати його до спілкування, тому як звертання часто вживаються імена, прізвища і под. [24]

Звертання – це один з основних компонентів та виразників епістолярного стилю. На початку листа повинне бути звернення до особи, якій адресується написане. За бажанням автора звертання також може міститися і в середині тексту, і вкінці. За допомогою звертання привертається більша увага читача до

написаного, акцентується на тому, що автор звертається саме до цього читача, а не до іншого.

За своєю структурою звертання у листах Василя Стуса є непоширеними та поширеними. Так, **непоширені** звертання стоять у різній позиції в реченні: на початку, всередині та вкінці і всюди автор послідовно використовує розділові знаки: ***Дмитрику**, Ти таки молодець, що в кінці чверті подолав бар'єр — і вискочив без трійок* (До сина // 15.01.1979), *У мене, **сину**, трохи є нових клопотів, але про них писати нецікаво* (До сина // 24.01.1979), *Прошу — не сердься, **любий**!* (До сина // 15.01.1979). Так само і **поширені** звертання містяться в різних частинах речення: ***Дорогий сину**, ось уже й гулі почалися в Тебе — закінчив школу* (До сина //6.06.1977), *Живу я, **сину мій**, звичайне* (До сина // Лютий 1975), *Радій, **веселенятко моє ласкаве*** (До сина // 4.12.1975), *Рости здоровий, **мій дрібненький козаче**!* (До сина // 10.05.1975). В основному поет оформлює звертання за допомогою коми, але коли звертання стоїть вкінці речення, то найчастіше після нього стоїть крапка, але в поодиноких випадках маємо і знак оклику. Вживання останнього показує емоційне звернення батька до сина, підкреслює значущість повідомлюваного, наголошує на важливости написаного. Знак оклику передає сильну інтонацію, з якою вимовляється звертання.

Загалом поширені звертання надають більшої емоційности висловлюванню. Вони виражають ставлення мовця до читача, адже зазвичай поширюються прикметником та присвійним займенником *мій*, при чому у більшості випадків маємо і прикметник, і займенник при іменнику: ***Дорогий Дмитре**, вітаю Тебе з Днем народження* (До сина // Жовтень 1981), *Бувай, **школярику мій**!* (До сина // [Травень 1977]), *Цілую Тебе, **соколику мій ясний*** (До сина // 1.07.1974), *Бувай здоровий, **шовковий мій зайчику*** (До сина // 20.11.1974).

Зазвичай звертання виражається іменником *сину*, до то ж часто зустрічаються випадки використання пестливої форми: *Рости здоровий, **сину*** (До сина // Жовтень 1976), *Тисну руку Твою, **синку*** (До сина // 10.03.1977), ***Синочку**, вітаю!* (До сина // 10.05.1975), ***Дорогий сину**, Твого листа я чекав довго — і дочекався!* (До сина // 9.10.1978). Рідше Василь Стус звертається до сина на

ім'я, використовуючи при цьому пестливу форму в більшості реченнях: *Ще, **Дмитрику любий**, здоровлю Тебе з тим, що Ти славно закінчив школу — з похвальним листом, як писала мама* (До сина // 1.07.1974), *Напишеш мені, **Дмитрику**, як Ти перебув канікули* (До сина // 24.01.1979), ***Дорогий Дмитре**, ну, от, Тобі вже сімнадцять років* (До сина // 3.10.1983).

Також доволі часто поет використовує звертання, виражені пестливими словами та іменниками у переносному значенні: *Бувай, **козаче*** (До сина // [3.01.1976]), *Шануйся, **голубе*** (До сина // 10.03.1977), *Як здоров'я Твоє, **золотиночко***? (До сина // 1.06.1977), *Пиши, **дядьку*** (До сина // 11.07.1977), *Цьомаю Тебе, **зайчику*** (До сина // 22.12.1977), *Радій, **веселенятко моє ласкаве*** (До сина // 4.12.1975), *Одужуй, **золота моя грудочко*** (До сина //6.06.1977), *Цілую Тебе, **соколику мій ясний*** (До сина // 1.07.1974), *Скучив я за Тобою, **великий мій парубче!*** (До сина // 28.04.-1.05.1978), *Все Ти жартуєш, **хлопчику**, в своїх листах у шортах (натягну і я шорти на свого листа до Тебе)* (До сина // 1.06.1977). Такі звертання надають висловлюванню інтимізуючого характеру. Цими словами поет висловлює особливу любов до сина та проявляє ніжність у спілкуванні з ним.

Зустрічаються і звертання, виражені субстантивованими прикметниками. А у поодиноких випадках маємо при такому прикметнику і присвійний займенник *мій*: *Отож, до зустрічі, **любий*** (До сина // Жовтень 1976), *Переповідай, **старий**, як живеш — хто програв, хто виграв* (До сина // [Травень 1977]), *Вибачай, **дорогий мій**, що на день Твого народження я не зможу нічого подарувати Тобі, не зможу Тебе побачити* (До сина // 27.10.1975), *Ось і вже, **любий мій*** (До сина // Вересень 1976).

Василь Стус більшість своїх листів розпочинає звертанням до сина, при цьому такі звертання виступають вокативними реченнями. За словами К. Шульжука, такі синтаксичні конструкції – це «однослівні речення, виражені кличним відмінком іменника, що самостійно передають нерозчленовані думки, почуття, волевиявлення» [61; с. 146]. Такими звертаннями-реченнями є: *Дорогий мій синочку!* (До сина // 15.10.1973), *Дорогий мій Дмитрику, соколику мій любий!*

(До сина // 1.07.1974), *Дмитрику, сину!* (До сина // 20.11.1974), *Сину мій любий!* (До сина // 4.12.1975), *Дороге моє пташа!* (До сина // 24.01.1979), *Дмитрику!* (До сина // [Травень 1977]). Як бачимо, ці вокативні речення є емоційно забарвленими, вимовляються з піднесеною інтонацією та містять знак оклику вкінці. Вважається, що зміст таких синтаксичних конструкцій «багатший від змісту звертання, бо "приховано" і нерозчленовано виражає певну думку-почуття, яка супроводить звертання до особи і зрозуміла з ситуації або контексту, а також із спільної теми, яку розкриває конситуація і поза якою немислиме функціонування звертань-речень» [22; с. 333]. Вокативні речення зазвичай бувають однослівними, однак трапляються і такі, що поширені додатковими словами, що привносять додаткове емоційне навантаження, виражають ставлення адресанта до адресата. У епістолярію Василя Стуса більшість звертань-речень є поширеними: *Синку мій любий!* (До сина // [3.01.1976]).

Слід підкреслити, що вокативні речення і всі звертання загалом, становлять елемент фатичного спілкування. Це такий мовленнєвий акт, що має на меті зав'язати розмову, підтримати її та завершити. Саме звертання вважається одним із найчастотніших та найголовніших елементів фатичного спілкування, адже за його допомогою мовець називає слухача та привертає його увагу до розмови. Як зазначає Наталія Павлик, «звертання є одночасно способом привернення уваги, тобто встановленням контакту, та показником типу стосунків між мовцями і їхнього соціального статусу» [29; с. 222]. На нашу думку, всі звертання у листах В. Стуса можна поділити відповідно до комунікативної мети, яку вони виконують:

- Звертання, що виконують функцію встановлення контакту. Ними власне виступають наведені вище вокативні речення, що вживаються на початку листів з метою встановити контакт із читачем. Також сюди належать і ті звертання, що містяться у реченнях, якими поет починає розмову: ***Синку,*** *вітаю Тебе!* (До сина // [Грудень 1977]).
- Звертання, що слугують для підтримки контакту. Такими вважаються звертання, що розташовані вже в тексті листа та мають на меті привернути

увагу читача до написаного, наголосити на тому, що звертаються саме до нього: *Бач, **сину**, я дуже хочу, аби Ти виріс чесним, мужнім, мудрим чоловіком* (До сина // 25.04.1979).

- Звертання, що завершують розмову, тобто вживаються при прощанні. У нашому випадку прощання практично завжди супроводжується називанням особи, з якою автор закінчує бесіду: *Отож, до зустрічі, **любий*** (До сина // Жовтень 1976), *Тисну руку Твою, **синку*** (До сина // 10.03.1977).

Отже, Василь Стус у листах до сина доволі часто вживає звертання та послідовно використовує розділові знаки. Звертання містяться у різних позиціях в реченні, що, відповідно, вимагає різну постановку пунктограм. Часто такі синтаксичні конструкції є емоційно забарвлені.

2.2.4. Пунктограми для відокремлення членів речення

Ще одним засобом ускладнення простого речення виступають відокремлені члени речення.

Відокремлення – особливе логіко-смислове та інтонаційне виділення в реченні другорядних членів з метою посилення їхньої семантики [22; с. 204].

Як відомо, найчастіше відокремлюються означення та обставини, рідше – додатки. При цьому розділовими знаками, якими супроводжується відокремлення, постають кома та тире.

За своїми морфологічними, синтаксичними та стилістичними ознаками відокремлені **означення** бувають узгоджені та неузгоджені, поширені та непоширені, прикладкові.

Узгоджені означення зазвичай виражаються прикметником чи дієприкметником, а також сполученням слів, де головним компонентом виступає частина мови із значенням атрибутивности.

За допомогою **коми** В. Стус відокремлює **узгоджені означення**, що містяться в постпозиції до означуваного слова: *Марк Твен — це перша книжка, знайома й мені* (До сина // 3.04.1978**),** *Великою любов'ю, більшою за Тебе* (До сина //

3.10.1983), *Любов — то, може, єдина справжня квітка, подарована людині Богом* (До сина // 3.10.1983). Такі означення виражаються:

- Одиничним прикметником із підсилювальною часткою **чи прислівником**: *Дивлюся на Твою карточку із Закарпаття — хочу збагнути, про що Ти думаєш, так насуплений* (До сина // Жовтень 1976), *Сам голодний, він, піймавши хорого голуб'ятка, ще жовтодзьобого (була хора ніжка) — годував його зі своїх уст хлібом, напував водою* (До сина // 25.04.1979).
- Прикметниковим зворотом:), *Хотів би вже поїхати з Тобою на лижах — подалі в ліс, де на пагорбі серебріє березова алея — з чорними саднами, такими гарними під інеєм* (До сина // 20.11.1974), *Хай Тобі Дід Мороз принесе з подарунками добру вдачу, таку потрібну для козакування* (До сина // Грудень 1976).
- Дієприкметниковим зворотом: *Колиска висить на гакові, вбитому до сво́лока (1951 року, їздивши до Рахнівки, я ще бачив той кілочок; тепер, на жаль, хати вже нема; на її місці вибудував твій дядько Микола нову хату, де я й працював — 1959 р); я мокрий, певне, ревів — і докучило* (До сина // 25.04.1979), *Уже — рукою досягнути можна, але сили не стало у Мойсея — і він помирає на порозі нової землі, обіцяної чи то Богом чи то волею народу* (До сина // 25.04.1979),

Неузгоджені означення, виражені іменником у непрямому відмінку, також відокремлюються за допомогою коми у позиції після означуваного слова: *Тут сніг великий і зима добра, з морозом і сонцем, але часто буває хмарно* (До сина // Лютий 1975), *Пам'ятаю, як сміялися жінки донецького бараку, що я хвалився, ходячи в довгій сорочечці: "цю сорочечку мені бабуня пошила, з кишенькою" — казав я, а їм було чогось відрадно* (До сина // 25.04.1979), *Прошу Тебе нагадати мамі, аби не забула — щоб доставила мені двійники й трійники — гачки до рибальства, на харіуса (коли не бачив харіуса — подивися в книзі Сабанєєва, яка є на полиці)* (До сина //6.06.1977).

Частіше В. Стус відокремлює за допомогою коми **прикладкові означення**. У більшості випадків це прикладки, що відносяться до займенників, що є умовою

для обов'язкового відокремлення: : *Дуже хочу, щоб і мама була задоволена з Тебе, доброго і вдячного сина* (До сина // 20.11.1974), *Нам, чоловікам, треба мати здорове серце* (До сина // 9.10.1978), *Всі свої мільйони він, Дмитро Андрійович, віддав на революцію* (До сина // 9.10.1978).

Більш частотними є речення, де напівпредикативні означення відокремлюються за допомогою **тире**. Обов'язковою умовою такого відокремлення є така, що означення має стояти у постпозиції до означуваного слова. Відокремлюватися можуть як узгоджені, так і неузгоджені означення. Прикладка, як різновид означення, зазвичай відокремлюється тире у кінці висловлювання. Таке відокремлення вважається сильнішим, адже витримується довша пауза, і, відповідно, на означення падає основний наголос.

В. Стус за допомогою тире відокремлює **узгоджені означення**, виражені:

- одиничними прикметниками: *А телевізора я не люблю – ні чорно-білого, ні кольорового* (До сина // 3.04.1978), *Хай Тобі весело буде в Твій день, хай новий рік буде для Тебе роком побільших успіхів, хай у новому році Ти почнеш плекати в собі чоловічу натуру — наполегливу і трудящу* (До сина // жовтень 1981), *Сусід-татарин зарізав лошака — гарного, молоденького — на моїх очах перерізав горло* (До сина // 25.04.1978);

- прикметниковим зворотом: *Хотів би вже поїхати з Тобою на лижах — подалі в ліс, де на пагорбі серебріє березова алея — з чорними саднами, такими гарними під інеєм* (До сина // 20.11.1974);

- дієприкметниковим зворотом: *І помирав тато – з голоду спухлий* (До сина // 25.04.1979).

Необхідно відзначити, що узгоджені означення, виражені одиничними прикметниками становлять найчисельнішу групу. Набагато рідше автор вживає прикметникові звороти, а дієприкметниковий зустрічаємо лише в 1 реченні.

Неузгоджені означення, відокремлені тире, вживаються у листах доволі часто: *Ідеал є один – добра і справедливості, чесності й любові* (До сина // 3.10.1983), *Для цього потрібна загальна зарядка – з гумою, скажімо* (До сина // 9.10.1978), *Звичайно, придбаємо собі рушницю, фотоапарат, намет, рибальське*

начиння і заходимося будувати втрьох новий маленький Київ — якраз на трьох (До сина // вересень 1976), *Бо кожна зірка має свій час – сходити й заходити* (До сина // 8.03.1976). У таких висловлюваннях означення стоїть після означуваного слова, тому й виділяється за допомогою тире.

Прикладкові означення також можуть відокремлюватися розділовим знаком тире: *У мене прекрасна мама — бабуся Їлинка, у мене прекрасна дружина, так схожа — у моїх очах — до моєї мами* (До сина // 3.10.1983), *Шкода мені, що Ти не дістав стереокарточку з корабликом — іспанською каравелою (якісь лихі люди викрали поштівку з листа)* (До сина // 28.04- 1.05.1978). Таке відокремлення прикладок не є настільки частим явищем, як відокремлення прикладкових означень за допомогою коми.

Ще одним членом речення, який зазнає відокремлення у епістолярію Василя Стуса, виступає **напівпредикативна обставина**. У всіх випадках вона виражена дієприслівниковим зворотом та відокремлюється **комою**: *Власне, Ти вже міг би писати мені довші листи, геть про все розповідаючи* (До сина // [3.01.1976]), *Поцілуй, вітаючи од мене, бабусю і дєдю, а ще — маму, Тамарочку, тьотю Шуру, дядя Валентина!* (До сина // 1.07.1974), *Мама щось проказує ласкавеньким голосочком, дєдя жартує з Тобою, а Ти поспіхом щось відказуєш, лизькаючи страву, бо їдець із Тебе не дуже старанний* (До сина // 24.01.1979), *Дроту не вистачило — і я слухав навушники на морозі, в холодному сараї, вбравши на себе все, що міг* (До сина // 25.04.1979).

Натрапляємо і на випадки, де відокремлені обтавини поширені іншими засобами ускладнення: *Пам'ятаю, як мене був налякав чужий собака — знахарка "виливала переляк", водячи білим яйцем довкола голівки моєї і проказуючи: собака-собака-собака, кінь-кінь-кінь, вівця-вівця-вівця* (До сина // 25.04.1979), *Світ — це таночок усіх людей, що взялися за руки і чуються братами, просвітлими душами, що ширяють межи небом і землею — як степові жайворони, співом славлячи сонце і дощ, і сніг, і бурю, і річку і дерева і птаство і метеликів і тигрів і бедриків (сонечка!) і вовків* (До сина // 25.04.1979), *Тут*

немає стола, отож я пишу, підклавши під аркуш книгу — просто на колінах (До сина // 27.10.1975).

У листах Василя Стуса до сина зустрічаємо лише 1 випадок, де у реченні наявний відокремлений **додаток**: *Ні від кого, крім рідних, листів не маю* (До сина // 3.10.1983). Тут додаток виражений субстантивованим іменником і відділений від означуваного слова (займенника) прийменником та комою.

Відокремлюватися можуть і уточнювальні члени речення. Це такі компоненти речення, які деталізують значення іншого члена речення. Уточнювальними найчастіше виступають обставини. При цьому відокремлюватися вони можуть як і комою, так і тире.

У епістолярію В. Стуса уточнювальними членами речення виступають обставини та присудки.

Уточнювальні обставини, відокремлені комами можна поділити на такі семантичні групи:

- Часу: *У суботу, 15 листопада, я буду цілісінький день думати про Тебе* (До сина // 27.10.1975), *Це було й пізніше, вже в інституті* (До сина // 25.04.1979);
- Місця: *Пам'ятаю, як 1951 р. я їздив у село, до бабуні* (До сина // 25.04.1979), *Як ми ходили в Святошинський ліс — за берізки, що праворуч од дороги, за ставками, йшли далі (Ти — геть малий), поки не втрапили козичку, якій Ти сподобався зразу* (До сина // 24.01.1979).

Такі ж семантичні різновиди спостерігаємо і серед уточнювальних обставин, відокремлених за допомогою **тире:**

- Обставини часу: *Але це не скоро – через рік аж* (До сина // 10.03.1977), *Допомогло, хоч у дитинстві я трохи заїкався — навіть у школі* (До сина // 25.04.1979).
- Обставини місця: *Чи бував Ти на катку – в Піонерському парку?* (До сина // 26.02.1976), *Як ми ходили в Святошинський ліс — за берізки, що праворуч од дороги, за ставками, йшли далі, поки не втрапили козичку, якій Ти сподобався зразу* (До сина // 21.04.1979).

- Обставина способу дії, що має одиничний характер: *Звичайно, Тобі буде жити не мед – от як татові* (До сина // 15. 10. 1973).

Також знаходимо три речення, де уточнювальними членами речення є **присудки**, які відокремлюються за допомогою **тире**: *Як тільки міг, я допомагав батькам — під час канікул "відпочивав" на залізниці, де міняв шпали, рейки, бив "костилі", вантажив рінь (щебінь)* (До сина // 25.04. 1979), *Нудно лежати, то я граюся своїми вухами — мну їх у долоньках* (До сина // 25.04. 1979), *А сподобається — то й житимемо там усі разом — ловитимемо рибу, збиратимемо гриби і ягоди і їздитимемо на собаках чи яких оленях, коли таких спіймаємо дурних — щоб дали себе запрягти в упряж* (До сина // вересень 1976). Загалом у цих реченнях на місці тире ми можемо підставити сполучник *а саме*, що і є критерієм для підтвердження того, що підкреслені однорідні присудки є уточнювальними.

2.2.5. Кома у простому реченні, ускладненому комунікативно-стилістичними засобами

Варто звернути окрему увагу на вживання коми у простих реченнях, ускладнених не власне граматичними засобами, а комунікативно-стилістичними засобами. Як відомо, ця пунктограма у такому випадку вживається при синтаксичних повторах. Маємо 2 такі речення: *Дуже, дуже хочу Тебе видіти* (До сина // Жовтень 1976), *А я бачив лише родимку на правій щічці його і не хотів, геть-геть не хотів — ні цілувати, ні прощатися — з Іваном і його родимкою* (До сина // 25.04.1979). У першому висловлюванні автор намагається підкреслити, надати особливого значення обставині «*дуже*», а в другому – присудку «*не хотів*», тому й повторює їх. Таким чином загострюється увага читача саме на цьому компоненті речення.

Також кома у такому типі речення вживається і при комунікатах. На думку авторів «Синтаксису сучасної української мови», комунікати – це висловлювання, які є відносно незалежними і виділяються під час комунікації

[38; с. 670]. Євтушина Тетяна називає такі одиниці мови словами-реченнями та зазначає, що «це особливі структури, основною ознакою яких є нечленованість, відсутність поділу на головні та другорядні члени речення» [23; с. 91]. Такі висловлювання потребують комунікації, тобто декількох співрозмовників, адже передають реакцію мовця на почуте і безпосередньо стосуються контексту. Виділяють декілька типів таких комунікатів, проте у листах Василя Стуса маємо лише один такий тип – питальні: *Звичайно, Ти допомагаєш мамі й дєді — доглядати за бабусею, чи не так?* (До сина // Лютий 1975), *Хоч наша мама Валя — завжди гарна мама, еге ж?* (До сина // Вересень 1976), *Хочеш, аби й я був схожий на Швейка, так?* (До сина // [Травень 1977]), *Може, через рік писатимеш мені листи англійською мовою, га?* (До сина // 22.11.1977), *Але іншим разом Ти напишеш, авжеж?* (До сина // 22.11.1977), *А "Салют", якому Ти загнав 4 голи, має, мабуть, якого тюхтія на воротях, га?* (До сина // 28.04.-1.05.1978), *Так Ти навчишся писати краще (тобто, ще краще, ніж досі — скажу Тобі такий комплімент, а Ти подумай, чи справедливий він, гаразд?).* (До сина // 26.02.1976). Питальні комунікати виникають із інших типів слів-речень, здебільшого із стверджувальних. У цих реченнях автор веде умовний діалог із сином і за допомогою таких типів висловлювання як комунікати він ставить своєму співрозмовникові риторичні запитання, іноді із відтінком здивування.

Отож, Василь Стус у своїх листах намагається надати певної інтонаційної та смислової значущости конкретним висловлюванням за допомогою тире та коми. Завдяки тире автор підкреслює рему, тим самим наголошує на важливості значення певного слова чи словосполучення. Така риса письма є виключно індивідуально-авторською, адже автор сам визначає, на який саме момент висловлювання слід звернути більшу увагу, а велика кількість таких речень характеризує неповторний стиль письма. Кома при комунікатах теж є авторською, адже зазвичай вони не входять до складу речення, а є окремим висловлюванням.

2.3. Синтаксично-пунктуаційні особливості складного речення

Василь Стус у листах до сина висловлює свої думки за допомогою складних речень різних типів: безсполучникових, сполучникових сурядних та сполучникових підрядних.

За словами І. Вихованця, «складне речення у триаспектному (формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному і комунікативному) вимірі являє собою об'єднання предикативних одиниць на основі відповідного синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичного відношення, яке побудоване за певною структурною схемою і функціонує як єдине комунікативне ціле» [11; с. 288].

Як відомо, між предикативними частинами складного речення обов'язково має стояти відповідний розділовий знак для їх розмежування. Такими розділовими знаками виступають найчастіше кома, трохи рідше тире, двокрапка і крапка з комою.

2.3.1. Розділові знаки між частинами складного безсполучникового речення

Безсполучникове складне речення характеризується тим, що його частини «об'єднуються в єдине структурно-семантичне ціле інтонаційно, без допомоги сполучників і сполучних слів» [61; с. 345]. Основну функцію в розділенні предикативних частин такого типу складного речення виконують розділові знаки.

У складних безсполучникових реченнях Василь Стус не часто використовує **кому** і вживає її відповідно до правописних норм: *Це вже в Києві буде справжня весна, сніг уже пропадатиме* (До сина // [Лютий 1978]), *Внизу біжить брудна вода, надвечір усе підмерзає* (До сина // 28.04.-1.05.1978), *Це давній козацький рід, його предки боролися за незалежність України — в часи Богдана Хмельницького* (До сина // 9.10.1978), *Що в Твої роки набувають за годину, потім не набудуть і за день* (До сина // 9.10.1978).

Частіше автор послуговується розділовим знаком **тире** для передачі усіх смислових відношень. Тире між частинами складного безсполучникового речення ставиться тоді, коли між ними існують такі зв'язки: причинно-наслідкові, умовно-наслідкові, власне наслідкові, а також порівняльно-зіставні чи протиставні та власне порівняльні.

Серед безсполучникових речень у епістолярію Василя Стуса є 9 **із причинно-наслідковими** відношеннями між частинами цього висловлювання, наприклад: *Тяжко – жи́ли мало не лопали* (До сина // 25.04.1979), *Більше місяця нема листів із Донецька — я вже слав телеграму занепокоєно* (До сина // 28.04-1.05.1978), *За мною гнався об'їждчик — я втікав, але він — верхи на коні (безтарка з парокінню) — наздогнав мене, став видирати торбинку, а я кусав його за його гидкі червоні руки* (До сина // 25.04.1979). Таке використання тире пояснюється тим, що у першій частині елементарного безсполучникового речення міститься причина, а в другій – наслідок чи висновок, який випливає із такої причини.

Часто зустрічаються безсполучникові речення, у яких тире служить для передачі **власне наслідкових** відношень: *Пам'ятаю, як 1946-47 рр. пас чужу корову — за це мене годували* (До сина // 25.04. 1979), *Прочитав – лист прекрасний* (До сина // 24.01.1979). У реченнях такого типу використання тире залежить виключно від семантики самого висловлювання. Остання подія повинна сприйматися як така, що не потребує доповнення наступною. Саме тому у таких випадках вживання такого розділового знаку, як тире, підпорядковується індивідуальним міркуванням автора.

У листах Василя Стуса натрапляємо на 4 безсполучникові речення, у яких тире стоїть для передачі **умовно-наслідкових** відношень між частина складного речення: *Але дасть Біг — стане надалі усім нам веселіше, коли ми зберемося разом і я не правитиму від Тебе листів, яких Тобі так не хочеться, бачу, писати* (До сина // 15.09.1975), *Будеш бачити Миросика – вітай його і маму його (додаю карточку, хоч і пізно)* (До сина // 22.11.1977), *І так мені було м'яко лежати на м'ячі — мало не скавучав од насолоди, що ось він, під боком у мене!* (До сина //

22.11.1977), *Бачитимеш її — подякуй за мене, що вона шле мені такі добрі зичення на новий рік* (До сина // лютий 1975). Тире стоїть між частинами складного безсполучникового речення, яке, в свою чергу, можна трансформувати у складнопідрядне умови. Для цього можна перед першою предикативною частиною поставити сполучник *якщо* або *як*. У такому випадку ставиться тире згідно з пунктуаційними нормами.

Окремо слід розглянути речення із такими відношеннями, де **в першій частині міститься наслідок, а в наступній – причина.** Згідно із чинним правописом, у таких випадках між предикативними частинами складного речення ставиться двокрапка. Однак В. Стус у таких висловлюваннях використовує тире: *Я плакав – так було шкода* (До сина // 25.04.1978), *Дорогий сину, ось уже й гулі почалися в Тебе – закінчив школу* (До сина // 6.06.1977), *Вітаю Тебе ще й як уболівальника за команду Блохіна — вона досягла виняткових успіхів* (До сина // 27.10.1975). Перед кожною другою предикативною частиною можна умовно поставити сполучник «бо», що і буде вказувати на те, що в цій предикативній частині міститься причина. Через це таке використання тире суперечить пунктуаційним нормам української мови і є виявом індивідуально-авторського стилю письма та постановки розділових знаків.

Також у епістолярію В. Стуса є речення, де у другій частині містяться **відношення мети**: *Додаю лотерейний квиток – вигоравай* (До сина // грудень 1977), *Ходи – я дам тобі гвіздків, ти їжака змайструєш* (До сина // 1.07.1974), *Я б на Твоєму місці викинув би її — хай знає, як боліти!* (До сина // 28.04-1.05.1978), *Самі ж пишіть частіше — коли б Ви знали, як мені потрібні Ваші листи!* (До сина // 3.10.1983), *А до мене можеш писати частіше — в кожному маминому листі повідомляй, які маєш оцінки* (До сина // 15.10.1973). У таких реченнях тире підпорядковується правилам правопису.

Варто заначити, що В. Стус ставить тире і для передачі **приєднувальних відношень**: *Дивлюся на Твою карточку із Закарпаття — хочу збагнути, про що Ти думаєш, так насуплений* (До сина // жовтень 1976), *Тепер прочитай Редіярда*

Кіплінга "Мауглі" — вона десь є на стелажі (До сина // 3.04.1978), *Бо ж Тобі вже аж 9 років – такий Ти великий* (До сина // 3.01.1976).

Знаходимо і речення із **з'ясувальними відношеннями** : *Я теж пам'ятаю — в Твої роки часом стояв на воротях (більше був у нападі — лівим крайнім)* (До сина // 22.11.1977), *Думаю — ось Ти сьогодні за чверть до сьомої сядеш перед телевізором і будеш ждати, коли на поле вийдуть кияни й "Олімпіакос"* (До сина // 1.10.1975). У таких реченнях згідно з правилами мала б стояти двокрапка, однак автор віддає перевагу тире.

Натрапляємо і на **причинові відношення** між частинами безсполучникового речення: *Твій лист, як і мамин, мене дуже засмутив — усе через те, що хвора бабуся* (До сина // лютий 1975), *Хотів би бачити фото дєді — цікаво, який він — чи постарів за ці сім літ, як я його не бачив* (До сина // 24.01.1979). Тут, згідно з правилами, мала б стояти двокрапка, проте автор використовує тире.

У епістолярію В. Стуса є 2 речення з **уточнювальними відношеннями**: *Чекаю, коли напишеш, як закінчив школу — чи не залишили Тебе на другий рік?* (До сина // 1.06.1977), *Першої ж ночі, як мене привезли до Києва, я бачив сон — снився мені Ти* (До сина // 27.10.1975). Тут так само, як і в двох попередніх позиціях, має бути двокрапка. Як бачимо, поет досить часто тяжіє до заміни такої пунктограми на тире.

Окремою групою речень є висловлювання з **особливим використанням тире**: *Тисну Твою руку — пустуна-футболіста — тато* (До сина // 3.01.1976) (Перше тире стосується відокремленої прикладки в кінці висловлювання), *Тисну руку – тато* (До сина // жовтень 1976), *Тисну Тобі руку – тато* (До сина // 8.03.1976), *З найкращими вітаннями – тато* (До сина // 10.03.1977), *Зичу найкращого – Твій тато* (До сина // [травень 1977]), *Цілуй дєдю і маму – твій тато* (До сина // 1.06.1977), *Цілуй маму і дєдю – твій тато* (До сина // 6.06.1977), *Стискаю Твою руку – Тато* (До сина // 7.09.1977), *Цілуємо Тебе – твої тато і мама* (До сина // 11.07.1977), *Обіймаю – тато* (До сина // 9.10.1978), *Сердечне вітаючи – Василь* (До сина // 10.10.1982), *Сердечне – тато* (До сина // жовтень

1983), *Сердечне – Василь* (До сина // 3.10.1983). Такі речення Василь Стус вживає вкінці своїх листів. На нашу думку, це є складні безсполучникові речення з двома предикативними частинами, кожна з яких є простим односкладним реченням. Тире між цими частинами є виключно індивідуально-авторським. Саме у цих реченнях найбільше виявляється індивідуальний стиль автора, його особливий підхід до постановки розділових знаків.

Між частинами складного безсполучникового реченнях В. Стус у трьох випадках використовує і **крапку з комою**. Два з цих прикладів містять одну таку пунктограму: *Пиши, які книги Ти читаєш, чи водив Тебе хто-небудь на стадіон, щоб Ти побачив справжніх футболістів; пиши, як Твоє здоров'я, чи ходиш по гриби (зараз іще тепло, і опеньки, певне, ще вистромлюються з-під землі)* (До сина // 27.10.1975), *Чому "нас кленучи" (мама вимовляла "насклінучі", я — геть малий — ділив так: на склін учі — і не розумів; потім зрозумів, що це "нас кленучи")* (До сина // 25.04.1979). У обидвох випадках таке вживання крапки з комою є факультативним, адже кожне з цих висловлювань можна було б розділити на 2 окремі, поставивши між ними крапку. Вони відірвані один від одного змістовно, вимовляються з довгою паузою між ними. Однак автор вирішив не розділяти їх крапкою, таким чином зблизивши ці дві частини.

Ще одним випадком вживання крапки з комою є речення, де таких пунктограм є 3: *Колиска висить на гакові, вбитому до сво́лока (1951 року, їздивши до Рахнівки, я ще бачив той кілочок; тепер, на жаль, хати вже нема; на її місці вибудував твій дядько Микола нову хату, де я й працював — 1959 р); я мокрий, певне, ревів — і докучило* (До сина // 25.04.1979). Два цих розділових знаки містяться у реченні, що в дужках, тому його варто розглянкти окремо. Перша крапка з комою стоїть для того, щоб передати різке протиставлення, а друга слугує для розмежування далеких один від одного висловлювань. Третя крапка з комою розміщена у головному реченні і стоїть після вставленої конструкції, що послугувало однією із причин постановки цього розділового знаку. Вставлена кострукція перериває думку автора, яка, попри це, залишається незавершеною, і також містить багато своїх пунктограм, що наводить на думку,

що таку конструкцію треба відділити сильнішим за своєю суттю розділовим знаком, ніж просто кома. Та й загалом частини головного речення є далекі за змістом. Зважаючи на ряд причин, автор у цьому місці використовує крапку з комою.

2.3.2. Розділові знаки між частинами складносурядного речення

Складносурядні речення – речення, частини яких поєднуються сурядним зв'язком і є синтаксично рівноправними [61; с. 232]. Такі речення відрізняються від всіх інших тим, що в них обов'язково наявний сполучник сурядності.

Складносурядних речень, між предикативними частинами яких стоїть **кома**, є більше ніж безсполучникових. У листах до сина нараховуємо 74 одиниці: *Дмитро дивиться хокей, а позолотою цяцьок пропливає тьмяне світло* (До сина // [3.01.1976]), *Отак напиши, а через місяць — перечитай.* (До сина // 26.02.1976), *Я був післав Богданці вітання новорічне, але, на жаль, вона його не дістала* (До сина // Лютий 1975), *А мені напишеш, а я перевірю* (До сина // 8.03.1976), *Я викручуюсь сам, а пересилання коштуватиме надто дорого (мама може запитати на пошті, коли не вірить)* (До сина // 10.03.1977).

Особливістю цих речень є те, що у більшості з них наявні протиставні відношення. Предикативні частини таких складносурядних речень розділені протиставними сполучниками *а, але*.

Менш частотним є вживання **тире** у складносурядному реченні.

Як відомо, тире між предикативними частинами складносурядного речення стоїть для передачі тих самих відношень, що і між частинами безсполучникового речення.

Між частинами складносурядного речення тире ставиться для передачі наслідкових відношень. У епістолярію В. Стуса натрапляємо на такі речення, де тире стоїть на позначення **власне наслідкових відношень**: *Через це напиши, що б Ти хотів мати — і я перешлю мамі гроші, щоб вона купила в Києві* (До сина // 28.04-1.05.1978), *Твоє коло улюблених предметів розширилось – і так має бути*

(До сина // 9.10.1978), *Я Тобі куплю маленького спінінга – і всі окунці, всі щуки будуть наші* (До сина // 1.07.1974), Речення такого типу мають вплив індивідуально-авторського підходу до використання тире, остання подія, тобто власне наслідок, не може доповнюватися іншою.

Згідно з правилом правопису стоїть тире у реченнях із **причинно-наслідковими відношеннями:** *Дроту не вистачило – і я слухав навушники на морозі, в холодному сараї, вбравши на себе все, що міг* (До сина // 25.04.1979), *Уже — рукою досягнути можна, але сили не стало у Мойсея — і він помирає на порозі нової землі, обіцяної чи то Богом чи то волею народу* (До сина // 25.04.1979). У першій частині є причина, а відповідно у другій – наслідок. Тому у цих реченнях повинно стояти тире.

Також зустрічаємо декілька речень із тире, яке стоїть для позначення **несподіваності, швидкої зміни подій або різкого протиставлення** щодо першої частини: *Я мокрий, певне, ревів – і докучило* (До сина // 25.04.1979), *Я щойно повернувся з роботи (затримався) – а тут лист од Тебе* (До сина // 24. 01.1979), *Бо мудра природа думає Тобою — а Ти вчись розгадувати цю свою підсвідому мудрість — почуттів, настроїв, фантазій, бажань, подумів* (До сина // жовтень 1983), *Твого листа я чекав довго – і дочекався!* (До сина // 9.10.1978). Для оцінки таких речень використовуємо семантичний підхід, тобто суб'єктивний, тому важко говорити про підпорядковане правилам використання тире. У таких випадках цей знак більше схильний до індивідуально-авторського, сам автор вкладає у речення його семантику.

2.3.3. Розділові знаки між предикативними частинами складнопідрядного речення

Складне речення, частини якого синтаксично нерівноправні і з'єднані сполучником підрядності або сполучним словом, називається складнопідрядним [62; с. 200]. Переважно залежна частина у складнопідрядному реченні стоїть

після головної, однак бувають випадки, що залежна частина стоїть перед, або в середині головної.

Складнопідрядні речення, між частинами яких стоїть розділовий знак **кома**, становлять основну масу серед складних речень. Василь Стус вживає такі речення із різною позицією залежної предикативної частини до головної.

Найчастіше автор використовує речення, де залежна частина знаходиться після головної. Таких висловлювань налічуємо 350 одиниць: *Тоді мама візьме нас із Тобою за руки і посадить коло одного столу, аби ми вже більше не розлучалися* (До сина // 20.11.1974), *До речі, скільки Тобі треба читати вірш, щоб його запам'ятати?* (До сина // Лютий 1975), *Тисну Твою руку, бо ж чоломкатися хлопцям не подобає* (До сина // 26.02.1976), *І не виніть мене, що не пишу* (До сина // 3.10.1983), *Довідався, що мама Миросі їздила до тата* (До сина // 3.04.1978), *Пам'ятаю кролів, що їх ми тримали в час війни* (До сина // 25.04.1979).

Окрім цього зустрічаються і випадки, коли залежна предикативна частина міститься перед головною. У такому разі кома ставиться після залежної, перед головною частиною: *До речі, синку, якщо після нашого побачення в Барашеві Ти ще фотографувався, то візьмеш карточку із собою, якщо вдасться видження* (До сина // [3.01.1976]), *Коли закінчиш 1-е півріччя без четвірок, я куплю Тобі фотоапарат* (До сина // [Грудень 1977]).

Реченнями, де підрядна частина міститься в середині головної, є такі: *Світ занадто великий і, щоб більше про нього знати, треба цікавитися багатьма речами* (До сина // 9.10.1978), *На помилки, які я відмічатиму в Твоїх листах, не нарікай* (До сина // 1.10.1975), *Першої ж ночі, як мене привезли до Києва[1], я бачив сон — снився мені Ти* (До сина // 27.10.1975). У таких випадках предикативна частина виділяється від головної комами з обох боків.

Складнопідрядні речення за значенням підрядної частини поділяються на означальні, з'ясувальні та обставинні. У епістолярію В. Стуса наявні всі типи складних речень із підрядним зв'язком:

1. Підрядні означальні: *А першу книжку, **яку я прочитав**, це "Кленові листки" (так, здається, звалась) Василя Стефаника* (До сина // 25.04.1979), *Її дала мені дівчинка, **з якою мене посадили за одну парту** (кілька днів вона ревіла — пхинькала)* (До сина // 25.04.1979), *Довго він водив свій народ, але ось появилася попереду та земля, **куди Мойсей провадив свій люд*** (До сина // 25.04.1979), *Прийти до мене, на жаль, не можна — тут такі дяді, **що не пускають*** (До сина // 27.10.1975). Таких речень нараховуємо 45 одиниць. Найчастіше підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучних слів *який* та *що*, проте трапляються і речення із сполучними словами *коли, куди, де.*
2. Підрядні з'ясувальні: *Напиши, **як чує себе дєдя*** (До сина // [3.01.1976]), *Але я чекаю, **що другий клас Ти закінчиш відмінником*** (До сина // Лютий 1975), *Уже можеш писати, **які маєш потреби*** (До сина // Жовтень 1976), *Кажи мамі, **щоб листа писала до мене кожного тижня*** (До сина // [Лютий 1978]). Речень такого типу виділяємо 166 одиниць. Вони становлять найчисельнішу групу. Варто відзначити, що найчастотнішим компонентом, що сполучає дві частини речення виступає сполучники *що* та *як*. Це пов'язано з тим, що за структурою більшість складнопідрядних з'ясувальних речень є однотипними, тобто головна частина є односкладним означено-особовим реченням: *Пам'ятаю, як першого костюмчика мені мама пошила сама — десь у четвертому класі* (До сина // 25.04.1979), *Пам'ятаю, як поранило брата Івана* (До сина // 25.04.1979), *Пам'ятаю, як талапався у ставку (мені було рік-два)* (До сина // 25.04.1979), *Дуже радий, що Твоє серце вже здорове, що скоро знімуть з обліку* (До сина // 9.10.1978), *Вірю, що Ти збережеш на ціле життя цнотливу душу* (До сина // 10.10.1982), *Не знаю, чи поздоровляти Тебе з цим ювілеєм юності* (До сина // 3.10.1983).
3. Підрядні обставинні, що використовує В. Стус, стосуються майже всіх семантико-синтаксичних різновидів:

- підрядні способу дії: *Бо й мені й іншим захотілося й собі — жити так,* ***аби голуби сідали на плечі*** (До сина // 25.04.1979), *Ти вчинив,* ***як справжній мужчина — перепросивши бабусю і дідуся*** (До сина // 22.11.1977);
- підрядні міри і ступеня дії: *Якщо Ти брудно пишеш, то переписуй так довго,* ***аж поки зошит не буде зовсім охайний*** (До сина // 15.10.1973), ***Чим більше Ти висловиш своїх думок****, тим краще* (До сина // 26.02.1976);
- підрядні місця: *Намагайся бачити добре не тільки там,* ***де блищить*** *(спелеологія, Прип'ять, мандри, спорт), а й там,* ***де ніякого блиску*** *(копання землі чи прибирання квартири, заняття наукою і т. ін.)* (До сина // 3.10.1983), *І техніку мав досить незлу: мав непоганий дриблінг (dribble — дивись!), однаково грав правою і лівою, міг легко обробити м'яч, довго з ним не розводячись, досить точно спрямовував м'яч туди,* ***куди хотів*** (До сина // 22.11.1977);
- підрядні часу: ***Поки до Тебе дійде лист****, уже буде нецікаво Тобі* (До сина // 1.10.1975), *Не забував Андрій Лизогуб і Шевченка,* ***коли той був на засланні*** (До сина // 9.10.1978), *Першої ж ночі,* ***як мене привезли до Києва****, я бачив сон — снився мені Ти* (До сина // 27.10.1975);
- підрядні мети: *Людина живе,* ***щоб жити*** (До сина // 3.10.1983), *А мені так хотілося мати паска,* ***аби підперізуватися*** (До сина // 25.04.1979), *Світ занадто великий і,* ***щоб більше про нього знати****, треба цікавитися багатьма речами* (До сина // 9.10.1978);
- підрядні причини: *Мені забути не тяжко,* ***бо я забудько*** (До сина // 1.10.1975), *Тепер зголив усе,* ***бо не дуже приємно носити цю лісосмугу на обличчі — і колеться, і лоскоче*** (До сина // 24.01.1979), *І я радів,* ***що бачу янгола поруч себе — і хотів бути схожий до нього (так у 5 класі мені за янгола був хлопчик, якого я дуже любив)*** (До сина // 25.04.1979);
- підрядні умови: ***Коли гумових бинтів у аптеках Києва немає****, я надішлю звідси.* (До сина // 9.10.1978), *Тобі буде цікаво,* ***коли ще не бачив*** (До сина // 22.12.1977), *Отже, можу й повідомити,* ***якщо мама забула*** *(а хіба мама не працює разом із її татком?)* (До сина // Лютий 1975);

- підрядні допустові: *Допомагав йому, писав листи,* ***хоч цар його і сварив за це*** (До сина // 9.10.1978), *Допомогло,* ***хоч у дитинстві я трохи заїкався*** *— навіть у школі* (До сина // 25.04.1979).

Як бачимо, Василь Стус широко використовує більшість різновидів обставинних складнопідрядних речень, яких ми загалом нараховуємо 122 одиниці.

Складнопідрядні речення можуть мати у своїй структурі дві або й більше підрядних частин. Відповідно до цього розрізняють такі типи складнопідрядних речень за способом підпорядкування підрядної частини:

- складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю: *Ти вже, певне, знаєш, де ті злі нелюди, а де люди гарні, справжні, чесні* (До сина // 15.10.1973), *Не знаю, як Тобі живеться, чим захоплюєшся, з ким товаришуєш, чи не докучає Тобі навчання* (До сина // Жовтень 1976);
- складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю: *Звичайно, коли за неї візьмешся і Ти, то матимеш успіхи більші за мене, бо в Тебе значно краща пам'ять* (До сина // Лютий 1975);
- складнопідрядні речення із послідовною супідрядністю: *Дивлюся на Твоє фото з Закарпаття і бачу, що Ти вже багато чого розумієш і вже знаєш, що жити на світі — не просто* (До сина // Жовтень 1976), *І ставила номери на листах, аби я знав, чи не хитрує вона* (До сина // [Лютий 1978]).

Речення із послідовною супідрядністю трапляються найчастіше, а от висловлювань із комбінованою не зустрічаємо взагалі.

У складнопідрядних реченнях Василь Стус кому використовує згідно з правилами. А таке широке використання складнопідрядних речень можна трактувати як особливість індивідуального стилю поета, адже серед складних речень вони становлять найчисельнішу групу. Автор послуговується різними видами складнопідрядних речень: підрядними означальними, підрядними обставинними та підрядними з'ясувальними. На нашу думку, це пов'язано з особливістю епістолярію як стилю. У підрядній частині розкривається суть сказаного у головній, деталізується якесь поняття, явище, предмет. Листи не є

еквівалентами живого спілкування, коли під час бесіди можна поставити зустрічне запитання та з'ясувати те, про що говорилося раніше. У листі автор повинен одразу все конкретизувати, щоб написане було зрозумілим читачеві.

Окрім коми, Василь Стус у складнопідрядних реченнях використовує і **тире**.

Варто зазначити, що вживання тире між частинами складнопідрядного речення має в своїй основі виключно авторський принцип. Як правило, у таких випадках при тире зберігається і кома.

Тире використовується тоді, коли підрядна частина ставиться в препозиції до головної зумисне, щоб виділити її в смисловому та інтонаційному аспектах. При цьому друга частина, тобто головна, вимовляється з різким підсиленням тону і виражає наслідок чи висновок. У Василя Стуса знаходимо такі речення: *Як я накрив м'яч – сам не знаю* (До сина // 22.11.1977), *Але коли то буде – ще невідомо* (До сина // 9.02.1981), *Коли листів од мене нема – не хвилюйтеся* (До сина // 3.10.1983), *Якщо маєш які потреби – напиши* (До сина // грудень 1977). Тире тут використовується ще й тому, що майже у всіх реченнях пропущений компонент сполучника, частка за походженням *то,* що ще більшою мірою підкреслює смислове та інтонаційне навантаження висловлювання. У всіх цих реченнях автор використовує тире, але не ставить поряд з ним коми, чого вимагає правило. Тому і в цьому вбачаємо відхилення від загальноприйнятих норм, що увиразнює особистий стиль Василя Стуса.

Тире, що стоїть між предикативними частинами складнопідрядного речення за умови їх правильної послідовности (спершу головна частина, а наступна – підрядна) вважається індивідуально-авторським. Зокрема у епістолярію В. Стуса натрапляємо на речення з такими типами підрядності:

- Означальна підрядність: *Пам'ятаю початок війни — як відступали наші* (До сина // 25.04.1979).
- З'ясувальна підрядність: *Бо мама писала — Ти змарнів за другу чверть, коли надолужував* (До сина // 21.04.1979), *Сину, Ти вже зовсім дорослий (аякже: Тобі пішов дев'ятий рік!), міг би писати мені ширше — як чує себе*

бабуся, як дєдя, чи часто бачиш Ти Богданку чи Миросика (а до Оленки Ти не ходиш в гості?) (До сина // 20.11.1974).

- Обставинна часу: *Інша проживе, проскніє, прожере не з одного єгипетського глечика — поки й ґеґне* (До сина // 25.04.1979), *В неділю-суботу уявляю, як Ти в садочку допомагаєш дєді (а уявляти маю в 10 год. вечора — коли у Вас там 2 дня)* (До сина // [травень 1977]).
- Обставинна умовно-часова: *Дорогий мій, я дуже хотів би щось Тобі подарувати — поки є така змога (тобто, поки заробляю гроші, а купити тут щось цікаве для Тебе ніяк, бо в крамницях бідно)* (До сина // 28.04-1.05.1978), *Коли в Тебе буде чисте, безгрішне серце, тоді Тобі легко житиметься в світі — де б Ти не був і які б лиха не зазнавав* (До сина // 10.10.1982).
- Обставинна місця: *Я прийшов додому сам – де була Маруся* (До сина // 25.04.1979).
- Обставинна мети: *Вироби в собі свого суддю — аби міг сам себе сварити, коли що не так учини* (До сина // 9.10.1978), *Крім того, я вислав Вам два підпсутих годинники — аби мама їх полагодила в Києві* (До сина // 28.04-1.05.1978), *Бо я слав його, як машину для Тебе — аби возив усю шмаркату компанію* (До сина // [травень 1977]), *Скоро зберемося всі разом — щоб у Тебе була і мама, і тато* (До сина // жовтень 1976).
- Обставинна підрядність міри і ступеня: *І чим краще вміємо це робити — тим більше заслуговуємо зватися чоловіками* (До сина // 15.01.1979), *І навіть: що більше, дужче любиш – то розумнішаєш* (До сина // 3.10.1983).

У цих реченнях також пропущена кома між предикативними частинами, а натомість вжите тире, що не підпорядковується жодному правилу пунктуації. Проте таке використання тире можливе за бажанням автора підсилити комунікативний аспект однієї із частин, переважно з обставинною підрядністю мети.

Зустрічаємо одне речення, де яскраво виражені причинно-наслідкові відношення між предикативними частинами складнопідрядного речення: *І від*

того, що це було, що це бачив я і бачили інші люди — світ став кращий (До сина // 25.04.1979). Тут тире вживається згідно з правилом правопису.

Також варто виокремити речення із умовно-наслідковими відношеннями*: Коли не бачив харіуса — подивися в книзі Сабанєєва, яка є на полиці* (До сина // 6.06.1977), *А вже як він, сусід, хтів мене нагодувати м'ясом тим (смерділо на ввесь коридор!) — я ревма ревів, аби не присилував до такого гріха: їсти гарного лошака* (До сина // 25.04.1979), *Коли лотерейний квиток не "виграє" — то це вже Ти винен, а не я* (До сина // [травень 1977]). Таке використання цього розділового знаку хоч і підпорядковується пунктуаційним нормам, але оскільки це складнопідрядне речення, то у такому випадку вживання тире залежить від бажання автора.

Зауважимо, що загалом доволі велику кількість серед складних становлять речення із різними типами зв'язку. До того ж, такі висловлювання можуть поєднувати сполучниковий (сурядний і підрядний) та безсполучниковий зв'язки: *І від того, що це було, що це бачив я і бачили інші люди — світ став кращий* (До сина // 25.04.1979), *Як мучилася людина, а змогла перевершити всіх, хто купався в молоці!* (До сина // 25.04.1979), *Треба мати тверду певність, що завжди зможемо написати на п'ятірку, а те, що інші того не роблять — то тільки через те, що лінь* (До сина // 28.04.-1.05.1978).

Як бачимо, у складних реченнях Василь Стус вживає кому згідно з правилами правопису, а от використання тире у багатьох випадках набуває індивідуального характеру, особливо у складнопідрядних реченнях. Останні ж переважають у листах, що забезпечує послідовний виклад думок. Загалом таке широке використання складних речень засвідчує повноту висловлення міркувань автора.

2.3.4. Розділові знаки при прямій мові

Прямою мовою називається чуже мовлення, передане дослівно, з повним збереженням змісту, форми та інтонації [26; с. 480]. Зазвичай пряма мова супроводжується словами автора, які додають певний коментар до висловленого.

Пряма мова разом із словами автора – особливий тип синтаксичної будови, близький до складного безсполучникового речення з різнотипними частинами, але пряма мова і слова автора разом не становлять одного речення. Вони завжди виступають як окремі речення. Зв'язки ж прямої мови зі словами автора на письмі регламентуються спеціальними пунктуаційними правилами, а в усному мовленні – інтонацією [26; с. 481].

У правописі зазначається, що тире ставиться після прямої мови перед словами автора і після слів автора для продовження прямої мови: *"Це на мене зорі з неба посипались" — промовив він, коли мама, не зронивши сльози (бо затерпло серце їй), розбудила його і прикладала ніжку, наче б ніжка ще могла прирости* (До сина // 25.04.1979), *Пам'ятаю, як сміялися жінки донецького бараку, що я хвалився, ходячи в довгій сорочечці: "цю сорочечку мені бабуня пошила, з кишенькою" — казав я, а їм було чогось відрадно* (До сина // 25.04.1979). У цих реченнях тире уживається згідно з правилами правопису, а саме після прямої мови.

Також у одному з листів Василь Стус подає свій вірш, у якому є тире для позначення прямої мови. Це такі речення: *— А я кажу — це мій, — сварилися хлоп'ята* (До сина // 1.07.1974), *— Ану, віддай мені мерщій!* (До сина // 1.07.1974), *— Ану, не зачіпати!* (До сина // 1.07.1974), *— До нього перший хто підбіг*? (До сина // 1.07.1974), *— А перший — хто помітив?* (До сина // 1.07.1974), *— Ото дива — ні рук, ні ніг, самі шпильки — жалЬти* (До сина // 1.07.1974), *— Хіба це справжній їжачок?* (До сина // 1.07.1974), *— То, може, візьмеш молотка, ти їжака змайструєш* (До сина // 1.07.1974), *— Ходімо й майструвати* (До сина // 1.07.1974), *— Та за одну годину!* (До сина // 1.07.1974), *— А як по пальцях?* (До сина // 1.07.1974), *— Не біда, я битиму не дуже, хоч пальці не мої* (До сина // 1.07.1974), *— Ну, да, ти хитрий лис, мій друже!* (До сина // 1.07.1974). У цьому випадку маємо діалог між двома хлопцями, а діалог, як відомо, складається із реплік. Коли пряму мову передають у формі діалогу, тоді кожну репліку починають з нового рядка, перед нею ставлять тире і не вживають лапок. Інші розділові знаки ставлять, як звичайно при прямій мові. Тому можна сказати, що

кожне тире, що стоїть на початку цих реплік підпорядковується чинному правопису.

Автор використовує пряму мову і після слів автора: *А той у відповідь йому: / — Ходімо й майструвати* (До сина // 1.07.1974), *У картузах із парусини / комбайн комбайнові гука: / То що скосить?* (До сина // 1.10.1975), *До речі, оце моє "га?" англійською мовою так: "isn't he?", чи не так?* (До сина // 22.11.1977), *Я б на Твоєму місці написав так: "Недавно ми писали контрольну з математики. Я дістав п'ятірку. На жаль, це єдина п'ятірка на цілий клас"* (До сина // 28.04.-1.05.1978), *Ти ж вирвав пук трави і наблизився до козулі, просячи: "На, їж!"* (До сина // 10.05.1975), *Пам'ятаю, як сміялися жінки донецького бараку, що я хвалився, ходячи в довгій сорочечці: "цю сорочечку мені бабуня пошила, з кишенькою" — казав я, а їм було чогось відрадно* (До сина // 25.04.1979). У цих реченнях після слів автора стоїть двокрапка, а пряма мова взята в лапки (окрім першого речення, де пряма мова вжива у формі репліки, яка починається із тире), хоча у деяких випадках така пряма мова починається з малої літери.

Окремо виділяємо речення, де пряма мова не береться в лапки: *Лише один із хлопчаків / став дошкуляти: Чуєш? / Ходи — я дам тобі гвіздків, / ти їжака змайструєш* (До сина // 1.07.1974), *А ні — то й маму кликатимемо на поміч: пробі, мамо, допоможи козарлюгам!* (До сина // 4.12.1975), *Тому колись один давній грек писав: збирай урожай, коли сходять Плеяди* (До сина // 8.03.1976), *Той горе-воротар зловтішався: буде, мовляв, тобі зараз "плюха"* (До сина // 22.11.1977), *Пам'ятаю, як мене був налякав чужий собака — знахарка "виливала переляк", водячи білим яйцем довкола голівки моєї і проказуючи: собака-собака-собака, кінь-кінь-кінь, вівця-вівця-вівця* (До сина // 25.04.1979). Як зазначалося вище, пряма мова і слова автора розглядаються як два окремі речення, однак у цих випадках пряма мова не береться в лапки, що не відділяє такі два висловлювання. Автор не розділяє пряму мову від слів автора лапками, що є певною особливістю стилю поета.

2.4. Інші випадки вживання розділових знаків як невід'ємна частина індивідуального стилю В. Стуса

2.4.1. Розділові знаки в кінці речення

Як відомо, речення за метою висловлювання бувають розповідні, питальні та спонукальні. Усі вони, у свою чергу, можуть бути окличними чи неокличними. Зазначені типи речень вимагають відповідного розділового знаку в кінці висловлювання.

Неокличні розповідні та спонукальні речення в своєму кінці мають крапку. Таких речень у епістолярію Василя Стуса є переважна більшість, але оскільки крапка в кінці цих речень не несе особливого семантичного навантаження, то вживання такої пунктограми ми не будемо розглядати.

Більшу увагу з точки пунктуаційно-синтаксичного аналізу тексту привертають окличні та питальні речення.

Реченнями **питальної модальности** своєрідно виражається спонукання, адресоване особі, від якої вимагають, щоб вона висловилась, повідомила про те, що становить інтерес для самого мовця або його співрозмовника [21; с. 228]. Головними ознаками питальних речень є питальна інтонація та знак запитання в кінці такої синтаксичної одиниці.

У епістолярію В. Стуса нараховуємо 103 питальні речення. Серед них більшість – це речення, які вимагають зворотного зв'язку, тобто відповіді на поставлене запитання: *А що Ти читаєш окрім уроків?* (До сина // 20.11.1974), *Чи маєш Ти лижі на зиму?* (До сина // 20.11.1974), *А хочеш, я Тобі розкажу про те, як стати героєм?* (До сина // Лютий 1975). Питальні речення є обов'язковою умовою листування, адже щоб одержати відповідь від адресата, адресант повинен поставити запитання, на яке перший буде відповідати у своєму наступному листі. Оскільки Василь Стус знаходився далеко від свого сина і не мав можливості бачитися з ним, то є природнім те, що він у листах ставить питання, щоб побільше дізнатися про життя Дмитра.

Окрему групу становлять речення із комунікатами в кінці та комунікати-речення: *Гаразд?* (До сина // 15.10.1973), *Правда ж?* (До сина // 1.07.1974), *Чи*

не так? (До сина // 20.11.1974), *Звичайно, Ти допомагаєш мамі й дєді — доглядати за бабусею, чи не так?* (До сина // Лютий 1975). Це риторичні запитання, які не вимагають безспосередньої відповіді. Такі комунікати наближують написане до живого побутового спілкування. Вони пожвавлюють мовлення автора та допомагають читачеві задуматися над сказаним перед тим.

Більшість питальних речень є простими за будовою, однак є і речення складні, у яких питання стосується лише однієї із частин.

Реченнями, у яких знак питання відноситься до першої частини є такі: *Які наші заслуги — в тому, що виповнилося 20 чи 40 літ?* (До сина // 3.10.1983), *Ти по-старому хочеш бути шофером, коли виростеш?* (До сина // Лютий 1975), *До речі, скільки Тобі треба читати вірш, щоб його запам'ятати?* (До сина // Лютий 1975). У таких висловлюваннях перша частина вимовляється із посиленою питальною інтонацією, а друга – з пониженою. Зворотню ситуацію маємо тоді, коли знак питання стосується другої частини висловлювання. Тоді остання промовляється із підвищеною інтонацією питання, а перша – з пониженою: *Чекаю, коли напишеш, як закінчив школу — чи не залишили Тебе на другий рік?* (До сина // 1.06.1977), *І — так само сумно: хіба я не на Україні?* (До сина // 25.04.1979), *Така вже доля в нас, а що вдієш?* (До сина // 27.10.1975).

Як зазначає І. Домрачева, яка досліджувала питальні речення у листах та поезії В. Стуса, «питальні конструкції в мовленнєвому просторі Василя Стуса – це цікаві, цілісні структури, які акумулюють увесь вутрішній світ митця» [20; с. 75].

Особливої емоційности листам надають речення із окличною інтонацією.

Окличне речення – речення, комунікативне завдання якого полягає у вираженні мовцем емоційно-експресивної оцінки повідомлюваної думки за допомогою специфічного мовного засобу – окличної інтонації. Емоційно-експресивна оцінка, властива окличним реченням, має суб'єктивний характер і нашаровується на власне предметний зміст речення, формований відповідним лексичним складом і граматичними засобами його організації в межах тієї або іншої синтаксичної структури [18; с. 433].

Як уже зазначалося раніше, особливістю епістолярного стилю є те, що у листах обов'язково повинне бути привітання на початку та прощання наприкінці. Василь Стус у більшості таких зверненнях використовує знак оклику, тобто надає їм емоційного забарвлення: *Рости здоровий, мужній, розумний і щасливий!* (До сина // 15.10.1973), *Бувай здоровий, сину!* (До сина // 26.02.1976), *Вітаю, Дмитрику!* (До сина // 8.03.1976), *Обіймаю щиро, многая літа Тобі!* (До сина // Жовтень 1983). Саме за допомогою окличності такі звертання та прощання передають ставлення автора до адресата. Василь Стус намагався у листах показати синові свою любов до нього, тому й надає таким висловлюванням особливої інтонації за допомогою знаку оклику. Про звертання-речення, оформлені знаком оклику ми говорили у розділі про «Розділові знаки при звертаннях».

Є у Василя Стуса і речення, де знак оклику є обов'язковим розділовим знаком: *О, як би я хотів радіти з того, що Ти вже стаєш справжнім більшечким хлопчиком!* (До сина // 15.10.1973), *О, вона така славна дівчинка!* (До сина // Лютий 1975), *Скоро буде два місяці, як я на лікарні, а тепер ще й мама!* (До сина // 15.09.1975), *Уявляєш, скільки то буде сміху!* (До сина // Вересень 1976). У висловлюваннях такого типу знак оклику зумовлений самою структурою речення, адже тут містять такі виразники окличної інтонації як займенники *який, такий, вже*, частки *аж, геть, лиш, от* та займенниковий прислівник *як*.

П. С. Дудик стверджує, що «окличної модальності може набувати будь-який тип речення за метою висловлювання, якщо тільки його вимовити емоційно, з очевидною експресією, виражаючи таким способом якесь домінуюче почуття – радість, захоплення, подив, гнів, страх, переляк, відчай та ін.» [21; с. 233] Таких речень серед окличних у епістолярію поета переважна більшість: *Воно ж все синє!* (До сина // 1.10.1975), *Допомагай їм, щоб звикали: Ти в них — добрий помічник!* (До сина // 28.04.-1.05.1978), *Розкласти багаття — і посидіти коло чаю з чорного від сажі казанка!* (До сина // 24.01.1979), *Пишу оце до Тебе, а водночас слухаю "Реквієм" Моцарта — дуже люблю його!* (До сина // 25.04.1979). Такі речення в усному мовленні мають свою інтонацію, яка на

письмі позначається знаком оклику. Окличні синтаксичні структури вимовляються «високим тоном з різким виділенням слова, що увиразнює емоцію, наприкінці ж речення високий тон несподівано спадає» [15; с. 8].

За словами О. Г. Акастьолової, «інтонація служить не тільки для диференціювання комунікативних типів речень, а й засобом уточнення чи конкретизації змісту висловлювання, розкриття його підтексту, характеристики мовця й ситуації спілкування. Засоби інтонації володіють семантичною й функціональною релевантністю та беруть участь у диференціації окличних речень залежно від вкладеного в них змісту» [1; с. 5]. Якщо звернути увагу на вищезазначені приклади окличних речень, то в більшості випадків спостерігаємо класичну як для окличних речень інтонацію. Однак є деякі висловлювання, у яких наприкінці стоїть тире. У таких реченнях спостерігаємо зворотню ситуацію – початок висловлювання вимовляється із пониженим тоном, а та частина, що знаходить після тире – з підвищеним тоном. Це якраз і пов'язано із тим, що автор намагається вкласти в зміст висловлювання. Поет надає особливої значущости саме тій частині висловлювання, що знаходиться після тире.

2.4.2. Семантико-синтаксичні особливості уживання лапок

Окрім прямої мови, Василь Стус використовує лапки і деяких власних назвах, і для передачі іронічного, переносного значення слів.

На тлі власних назв простежуємо такі семантичні групи:

- Назви футбольних клубів: *Думаю — ось Ти сьогодні за чверть до сьомої сядеш перед телевізором і будеш ждати, коли на поле вийдуть кияни й "Олімпіакос"* (До сина // 1.10.1975), *А "Салют", якому Ти загнав 4 голи, має, мабуть, якого тюхтія на воротях, га?* (До сина // 28.04.-1.05.1978);
- Назви літературних творів: *Шкода, що Ти її прочитав не в українському перекладі ("Пригоди Тома Сойєра")* (До сина // 3.04.1978), *Тепер прочитай Редіярда Кіплінга "Мауглі" — вона десь є на стелажі* (До сина // 3.04.1978);

- Назви музичних творів: *Я спочатку навчився грати “Взяв би я бандуру“, потім кілька старих романсів, маршів* (До сина // 25.04.1979), *Пишу оце до Тебе, а водночас слухаю “Реквієм“ Моцарта — дуже люблю його!* (До сина // 25.04.1979);
- Назви періодичних видань: *Прочитайте в “Дружбе народов“ (№ 8, 9, 1982) роман Ю. Давидова про Германа Лопатіна* (До сина // 10.10.1982).

Природньо, що поет вживає у своїх листах в більшості назви літературних творів.

В. Стус використовує лапки і для передачі переносного, непрямого, значення слів: *Коли лотерейний квиток не “виграє“ — то це вже Ти винен, а не я* (До сина // [Травень 1977]), *Той горе-воротар зловтішався: буде, мовляв, тобі зараз “плюха“* (До сина // 22.11.1977), *Ось тільки “тушувався“ перед воротьми: ану ж, заб’ю* (До сина // 22.11.1977), *Пам’ятаю, як мене був налякав чужий собака — знахарка “виливала переляк“, водячи білим яйцем довкола голівки моєї і проказуючи: собака-собака-собака, кінь-кінь-кінь, вівця-вівця-вівця* (До сина // 25.04.1979), *У 7 класі за “похвальну грамоту“ тато купив мені гітару* (До сина // 25.04.1979), *Як тільки міг, я допомагав батькам — під час канікул “відпочивав“ на залізниці, де міняв шпали, рейки, бив “костилі“, вантажив рінь (щебінь)* (До сина // 25.04.1979), *Втім, уточнити смисл слова “жити“ я б не наважився: у мої 46 років воно таке ж таємниче, як і в Твої* (До сина // 3.10.1983). Тут варто звертати увагу на семантику виділених слів і розуміти для себе прихований за лапками зміст. Такий розділовий знак допомагає читачеві зрозуміти, що автор не вживає таке слово чи словосполучення у звичному для нього значенні, а додає йому нового, відмінного від усталеного, значення.

Також маємо декілька речень, де лапки вжиті для передачі невеликих цитати. Автор цитує або своє мовлення, або згадує якісь слова із дитинства: *До речі, оце моє “га?“ англійською мовою так: “isn’t he?“, чи не так?* (До сина // 22.11.1977), *А “и́знтги́“ звучить, як га* (До сина // 22.11.1977), *Чому “не клени батька“?* (До сина // 25.04.1979), *Чому “нас кленучи“ (мама вимовляла “насклінучі“, я — геть малий — ділив так: на склін учі — і не розумів; потім зрозумів, що це “нас*

кленучи“) (До сина // 25.04.1979), *Цікаво мені як Ти допомагаєш мамі і дєді (“дєді“ — слід писати, а не “деді“, як Ти пишеш)* (До сина // 26.02.1976).

Отже, варто зазначити, що Василь Стус у своїх листах до сина використовує усі типи речень за будовою, а відповідно у них по-різному розставляє розділові знаки. Часто автор використовує пунктограми згідно з правилами правопису, однак існує чимала кількість речень, де поет розставляє розділові знаки за своїм бажанням для відображення на письмі інтонації, передачі почуттів. Найчастіше авторської постановки зазнає тире, рідше – двокрапка та кома. Також помічаємо тенденцію до заміни розділових знаків, це зокрема заміна двокрапки на тире і коми на тире. Можна сказати, що Василь Стус має свій індивідуальний підхід до постановки розділових знаків, що характеризує його особистий стиль письма.

ВИСНОВКИ

Як засвідчує виконаний аналіз, Василь Стус у своїх листах використовує різноманітні синтаксичні конструкції, а відтак, вживає і різні розділові знаки. Розглянувши зібраний матеріал, ми можемо зробити такі висновки.

У **простому неускладненому реченні** Василь Стус використовує тире та кому. Першу пунктограму він вживає **між підметом та присудком**, як керуючись правилами правопису, так і використовуючи індивідуально-авторський підхід, який часто стосується особливих правописних підходів, поданих у правописних нормах у примітковому матеріалі із вказівкою на оказіональність, іноді вживаючи тире суперечно щодо правописних норм. До індивідуально-авторського підходу щодо вживання **тире** належать такі випадки:

- Присудок виражений прислівником: *Але зустріч наша – вже зовсім близько* (До сина // жовтень 1976). Навіть якщо підмет виражений інфінітивом, а присудок – прислівником, такі речення розглядаємо як мовні одиниці із факультативним вживанням тире: *А навчитися розуміти красу – не так легко* (До сина // 24.01.1979).
- Присудок, виражений прикметником: *Життя – важке* (До сина // 15.01.1979).
- Підмет, виражений займенником: *Вважай, що вона — воротар: парирує Твої м'ячі* (До сина // 28.04-1.05.1978).
- Підмет, виражений займенником, а присудок – прикметником: *Ти – геть малий* (До сина // 24.01.1979).
- Присудок, вжитий із заперечною часткою *не*: *А людина – не свиня* (До сина // 25.04.1979).
- Іменна частина складеного присудка виражена іменником у формі непрямого відмінка: *Таке щастя – в наших руках* (До сина // жовтень 1976).
- До складу присудка входить сполучник *мов*: *Для мене Ти – мов янгол, що спустився з хмарки* (До сина // 3.10.1983).

- Між підметом і присудком із типово-інваріантним способом вираження (іменником у називному відмінку + дієслово): *А дідусь Семен – нездужає* (До сина // 28.04-1.05.1978).
- Коли підмет виражений займенником, а присудок – дієсловом: *Я згадую таке, але Ти — не пам'ятаєш, певне* (До сина // 21.04.1979).
- Коли граматична основа розділяється іншими членами речення: *Зрештою, всяке поздоровлення з днем народження – для мене зрозуміле не зовсім* (До сина // 3.10.1983).
- Тире розриває складений дієслівний присудок: *Бо й мені й іншим захотілося й собі — жити так, аби голуби сідали на плечі* (До сина // 25.04.1979).

Іншим випадком, коли автор використовує тире у простому неускладненому реченні є **тире на місці пропущеного члена речення**. У листах знаходимо як контекстуально, так і еліптично неповні речення, де зазвичай пропущений присудок, при цьому він найчастіше буває простим дієслівним (*Для цього: не читай дурниць, а* – [читай] *класику* (До сина // 3.10.1983)), рідше складеним іменним (*Праця* – [важка] *теж* (До сина // 15.01.1979)) та складеним дієслівним (*Або* — [хотів би поїхати] *на рибу, взявши кілька вудок і спінінга — зі своїм наметом, казанком і надувним човном* (До сина // 20.11.1974)), а також упускається і головний член односкладного речення, співвідносний із присудком (*Листів од мами* – [не маю] *теж* (До сина // 28.04-1.05.1978)). У таких висловлюваннях тире відповідає правилам чинного правопису.

Також **тире** у простому елементарному реченні вживається **для інтонаційно-смислового виділення слів, груп слів чи речень**. За допомогою тире В. Стус виокремлює такі члени речення як підмет, присудок, додаток та обставину (часу, місця, способу дії, причини, умови, мети, міри і ступеня): *Збирав колосся – по стерні* (До сина // 25.04.1979). Автор відокремлює і цілі речення із загального змісту висловлювання: *Але – і не пливи за течією* (До сина // 3.10.1983). У таких випадках автор, користуючись такою пунктограмою, наголошує на ремі, виділяє

її із загального потоку інформації, а також розділяє синтагми, надаючи одній із них особливого інтонаційного вираження.

Просте речення Василь Стус **ускладнює** однорідними членами речення, вставними та вставленими конструкціями, звертаннями та відокремленими членами речення.

Однорідні члени речення між собою найчастіше розділяє кома. Такими виступають всі члени речення, але додатки становлять найчисельнішу групу, а обставини – найменшу: *Зичу здоров'я, успіхів у навчанні.* (До сина // Лютий 1975). Ряд однорідности зазвичай характеризується безсполучниковим зв'язком, рідко зустрічається комбінований. Сполучниковий зв'язок виражає такі типи відношень: єднальні (*Але краще, щоб у неї було і землі, і неба.* (До сина // 3.10.1983), зіставно-протиставні (*Красно дякую за віршика, хоч то і не вірш, а баєчка (як хлопчики надибали в лісі їжачка, а той утік).* (До сина // 1.07.1974) та градаційні (*Ходи з мамою в концерти — привчайся до музики — не тільки естрадної, а й класичної, народної.* (До сина // 3.10.1983). В основному переважає відкритий ряд.

Тире автор неодноразово вживає після означуваного слова перед переліком однорідних, що засвідчує заміну двокрапки на тире: *Пам'ятаю, як прослухав цикл лекцій про Бетговена — всі 9 симфоній і чимало концертів* (До сина // 25.04.1979).

Поет ставить тире і між однорідними присудками: *Ти таки молодець, що в кінці чверті подолав бар'єр — і вискочив без трійок* (До сина // 15.01.1979). Такий ряд однорідности частіше буває сполучниковим.

Згідно правил використовується двокрапка після означуваного слова перед однорідними: *Ще раз повторюю — слати мені не треба нічого: ні одягу, ні грошей*. (До сина // 10.03.1977).

Вставні і вставлені конструкції постають одним із виразних маркерів епістолярного стилю. Вставні слова за семантикою поділяються на такі, що виражають впевненість, невпевненість, ставлення мовця до когось/чогось, порядок викладу думок, активізують увагу читача та підсумовують сказане. Такі

компоненти стоять у різній позиції в реченні: на початку (*Звичайно, коли за неї візьмешся і Ти, то матимеш успіхи більші за мене, бо в Тебе значно краща пам'ять*. (До сина // Лютий 1975)), всередині (*Я був післав Богданці вітання новорічне, але, на жаль, вона його не дістала.* (До сина // Лютий 1975)) та вкінці (*Вимагати од часу — і немудро, і негідно, може.* (До сина // 3.10.1983)). Найчастіше вставні слова виокремлюються в реченні за допомогою коми, однак є декілька прикладів такого виокремлення за допомогою тире: *Одне слово – вітаю Твої захоплення* (До сина // 9.10.1978).

Варто відзначити особливість індивідуального стилю поета – вживання слова *тобто* як вставного компонента: *Чи вийде розмова (тобто, чи дадуть і чи буде чути) — не знаю теж.* (До сина // 10.03.1977). Василь Стус виділяє такий сполучник з обох боків комою, тим самим надаючи йому статусу вставного слова.

Вставлені конструкції в поодиноких випадках відокремлюються за допомогою тире: *Мати справу з залізом — хай це буде і тільки гурток — теж потрібне нам, мужчинам* (До сина // 9.10.1978). Однак основна маса таких компонентів речення береться у дужки: *А тепер я перепишу Тобі одного вірша (мені він подобається, а Ти, як захочеш, — вивчи напам'ять).* (До сина // 1.10.1975). У цьому констексті необхідно зазначити, що переважають конструктивні вставлені конструкції. Також виділяємо і уточнювальні, пояснювальні та доповнювальні парентези. Зустрічаються і емоційно забарвлені вставлені компоненти: *Хіба що на день Твого народження (а це ж Тобі буде вже 9 років!).* (До сина // Лютий 1975).

Звертання виступають ще одним обов'язковим елементом спілкування. Василь Стус використовує такі на початку речення, всередині та вкінці. Вони бувають поширені й непоширені. Звертання зазвичай виражені іменником сину (часто у пестливій формі): *Тисну руку Твою, синку*. (До сина // 10.03.1977). Зустрічаються і звертання на ім'я (в більшості у пестливій формі), а також виражені пестливими словами та іменниками у переносному значенні: *Шануйся,*

голубе. (До сина // 10.03.1977). Звертання, якими автор розпочинає листа часто оформлені у вокативні речення: *Дорогий мій синочку!* (До сина // 15.10.1973).

Відносно до комунікативної мети звертання у листах поділяються на ті, що виконують функцію встановлення контакту, ті, що слугують для підтримки цього контакту та такі, що завершують розмову.

Василь Стус за допомогою розділових знаків виокремлює **напівпредикативні та уточнювальні члени речення**.

І комою, і тире автор відокремлює **узгоджені, незгоджені та прикладкові означення.** За допомогою коми відокремлюються і напівпредкативні обставини, виражені дієприслівниковим зворотом: *Власне, Ти вже міг би писати мені довші листи, геть про все розповідаючи.* (До сина // [3.01.1976]). Уточнювальні обставини, що відокремлюються комою, поділяються на обставини часу та місця, а ті, що відокремлені за допомогою тире виражають значення часу, місця та способу дії.

В поодиноких випадках розділовим знаком тире відокремлюються і уточнювальні присудки: *Як тільки міг, я допомагав батькам — під час канікул "відпочивав" на залізниці, де міняв шпали, рейки, бив "костилі", вантажив рінь (щебінь)* (До сина // 25.04. 1979).

Кома у простому ускладненому реченні вживається **при комунікатах**, які автор вживає у своїх висловлюваннях доволі часто. Єдиним різновидом таких синтаксичних конструкцій у листах є питальні: *Хочеш, аби й я був схожий на Швейка, так?* (До сина // [Травень 1977]). Зустрічаємо кому і при синтаксичних повторах: *Дуже, дуже хочу Тебе видіти.* (До сина // Жовтень 1976).

Серед **складних речень** маємо усі типи: безсполучникові, складносурядні, складнопідрядні та з різними видами зв'язку.

У **складному безсполучниковому реченні** кома зустрічається вкрай рідко: *Внизу біжить брудна вода, надвечір усе підмерзає.* (До сина // 28.04.-1.05.1978). Більш частотним розділовим знаком між частинами безсполучникового речення є тире. Така пунктограма стоїть згідно з правилами між предикативними частинами для передачі причинно-наслідкових, власне

наслідкових, умвоно-наслідкових, приєднувальних відношень та відношення мети. У контексті безсполучникових речень Василь Стус часто вдається до заміни двокрапки на тире. Таке явище спостерігаємо у реченнях із такими відношеннями:

- З'ясувальними*: Думаю — ось Ти сьогодні за чверть до сьомої сядеш перед телевізором і будеш ждати, коли на поле вийдуть кияни й "Олімпіакос"* (До сина // 1.10.1975)*;*
- Причиновими: *Твій лист, як і мамин, мене дуже засмутив — усе через те, що хвора бабуся* (До сина // лютий 1975);
- Уточнювальними: *Першої ж ночі, як мене привезли до Києва, я бачив сон — снився мені Ти* (До сина // 27.10.1975);
- Відношеннями, де у першій предикативній частині міститься наслідок, а у другій – причина: *Дорогий сину, ось уже й гулі почалися в Тебе – закінчив школу* (До сина // 6.06.1977).

Окремою групою речень є такі висловлювання, де тире є виключно індивідуально-авторським. Таких речень нараховуємо 13 одиниць: *Обіймаю – тато* (До сина // 9.10.1978).

У **складносурядному реченні** кома вживається у більшості реченнях: *Отак напиши, а через місяць — перечитай* (До сина // 26.02.1976). При цьому у таких висловлюваннях переважають протиставні відношення.

Тире у складносурядному реченні вживається для передачі власне наслідкових та причинно-наслідкових відношень. Індивідуальним можна вважати вживання тире для позначення несподіваності, швидкої зміни подій або різкого протиставлення щодо першої частини: *Я мокрий, певне, ревів – і докучило* (До сина // 25.04.1979).

Складнопідрядні речення становлять основну масу серед складних. Між частинами такого типу висловлювань в більшості використовується кома. Предикативні частини містяться у різній позиції щодо головної: препозиції, інтерпозиції та постпозиції. У листах В. Стуса є всі типи речень за значенням підрядної частини: означальні, з'ясувальні та обставинні (способу дії, міри і

ступеня, місця, часу, мети, причини, умови, допусту). Варто зазначити, що з'ясувальні речення у цьому контексті переважають, до того ж, виділяємо типову структуру таких висловлювань, де головна частина – означено-особове односкладне речення: *Пам'ятаю, як поранило брата Ївана* (До сина // 25.04.1979).

Виділяємо також і складнопідрядні речення із однорідною, неоднорідною та послідовною супідрядністю. При цьому остання використовується в переважній більшості: *І ставила номери на листах, аби я знав, чи не хитрує вона* (До сина // [Лютий 1978]).

Тире у складнопідрядному реченні набуває виключно індивідуального характеру. Тут також виділяємо такі типи підрядності як означальні, з'ясувальну, обставинну часу, обставинну умовно-часову, обставинну місця, мети, міри і ступеня.

Простежуємо і причинно-наслідкові (*І від того, що це було, що це бачив я і бачили інші люди — світ став кращий* (До сина // 25.04.1979)) та умовно-наслідкові (*Коли не бачив харіуса — подивися в книзі Сабанєєва, яка є на полиці* (До сина // 6.06.1977)) відношення між частинами складнопідрядного речення.

Автор часто послуговується і **реченнями із різними типами зв'язку**: *І від того, що це було, що це бачив я і бачили інші люди — світ став кращий* (До сина // 25.04.1979).

Розділові **при прямій мові** вживаються відповідно до пунктуаційних норм. Тут маємо речення для передачі чужого мовлення в контексті авторського висловлювання та для висвітлення діалогу, де пряма мова подається у вигляді реплік, перед якими ставиться тире.

Серед **питальних речень** зустрічаємо і речення із комунікатами та комунікати-речення: *Правда ж?* (До сина // 1.07.1974). Більшість речень із знаком питання вкінці є простими за будовою, але маємо не малу кількість і складних. У таких висловлюваннях знак питання стосується або першої частини, або другої.

Досить багато у Василя Стуса і **емоційно-забарвлених речень**. Серед них виділяємо вокативні речення, речення, де знак оклику зумовлений самим висловлюванням, бо в ньому наявні відповідні маркери окличної інтонації, та речення, які стали окличними виключно за бажанням автора.

В. Стус уживає в листах і **лапки** на позначення власних назв, які семантично можна поділити на назви футбольних клубів, літературних творів, музичних творів та назви періодичних видань.

Вживає поет і слова у непрямому, переносному значенні, які, відповідно бере у лапки.

Підсумовуючи, можна зауважити, що Василь Стус використовує різні синтаксичні конструкції і, відповідно, розділові знаки. Поет тяжіє до постановки тире, яке часто набуває у листах індивідуального характеру. Авторські розділові знаки у епістолярію В. Стуса засвідчують той факт в українському мовознавсті, що пунктуаційні норми формувалися і продовжують формуватися на основі інтонаційного принципу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Акастьолова О. Г. Особливості формально-синтаксичної структури окличних речень у поезії Ліни Костенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство». № 11. 2011. Вип. 17. Т. 3. – С. 3-7.
2. Андрощук Н. «Щоденниковий» текст Ольги Кобилянської крізь призму авторської пунктуації // Науковий вісник Чернівецького університету, 2011 – Вип. 545-546. – С. 257-259.
3. Андрощук Н. Формування пунктуаційної системи сучасної української мови та її відображення в правописних джерелах // Філологічні науки. Мовознавство, 22. – К., 2013. – С. 3-7.
4. Андрощук Н. Функції і прагматика крапок у поетичних текстах Лесі Українки // Леся Українка і сучасність. – 2010. – Т. 6. – С. 222-229.
5. Бурячок А. А. Двокрапка / Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. У45 (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 131.
6. Бурячок А. А. Дужки / Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. У45 (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 165.
7. Бурячок А. А. Кома / Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. У45 (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 261.
8. Бурячок А. А. Тире / Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. У45 (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 686.
9. Бурячок А. А. Три крапки / Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. У45 (співголова), Тараненко О. О. (співголова),

М. П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 692.

10. Вихованець І. Звертання / Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. У45 (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 200.
11. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
12. Вінтонів М. Пунктуаційні графічні засоби в аспекті теорії актуального членування // Лінгвістичні студії. Випуск 27. За ред. Загнітка А. П. – Д.: ДонНУ імені Василя Стуса, 2013. – 75-79.
13. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
14. Герета Н. М. Основи української пунктуації // Сучасна українська мова. Синтаксис. Умань, 2005. – [Цит. 2020, 7 липня]. – Доступний з http://lubbook.org/book_603_glava_9_OSNOVI_UKRA%D0%87NSKO%D0%87_PUNKTUA%D0%A1%EF%BF%BD.html.
15. Глазова О. Пунктуація. Практикум. Частина перша – Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2004. – 182 с.
16. Глазова О. Українська мова. Матеріали до уроків. – К.: Освіта України, 2003. – 199 с.
17. Гоз Д. Семантика тире у поезіях Ліни Костенко // Мовні і концептуальні картини світу. - 2013. - Вип. 46 (1). – С. 274-282.
18. Грищенко А. П. Окличні речення / Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. У45 (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 433.
19. Громик Ю. В. Український правопис: навч. посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 140 с.

20. Домрачева І. Реалізація питальних речень у мовленнєвому просторі Василя Стуса // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія. – 2018. – Вип. 27. – С. 69-76.
21. Дудик П. С. Стилістика української мови: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 368 с.
22. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови. Підручник. – К.: Академія, 2010. – 380 с.
23. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення та простого ускладненого речення. Навчальний посібник. – О.: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. – 188 с.
24. Загнітко А. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. – Донецьк, 2009. – 137 с. – [Цит. 2020, 7 липня]. – Доступний з http://www.ukrajinistika.edu.rs/preuzimanje/UKR_sintaksis.pdf.
25. Зубков М. Г. Сучасний український правопис: комплексний довідник. – Х.: Весна, 2007 – 368 с.
26. Караман С. О., Караман О. В., Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова. Навчальний посібник. – К.: Літера ЛТД, 2011. – 560 с.
27. Ленець К. В. Епістолярний стиль / Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. У45 (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 174-175.
28. Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису: Популярно-науковий курс з історичним освітленням. – Варшава, 1927 – 216 с. – [Цит. 2020, 11 квітня]. – Доступний з https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3606/file.pdf.
29. Павлик Н. Різновиди фатичних мовленнєвих актів (на матеріалі англійської та української мов) – [Цит. 2020, 3 жовтня]. – Доступний з http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJR

N&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nzs_2015_138_63.pdf

30. Павловский А. П. Грамматика малороссійскаго нарічія. – СПб, 1818. – 168 с. – [Цит. 2020, 11 квітня] – Доступний з http://litopys.org.ua/rizne/slovpavl0.htm.
31. Помирча С., Головко Р. Індивідуально-авторська пунктуація як особливість художнього тексту // Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології: Збірник наукових праць. / [за заг. ред. проф. В. А. Глущенка]. – Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2019. – Вип. 9, Частина І. – С. 117-123.
32. Починок Ю. Індивідуально-авторська пунктуація у творах Василя Махна. – [Цит. 2020, 23 червня] – Доступний з https://pochynok.at.ua/publ/1-1-0-13.
33. Приходько Н. Варіантність пунктуаційної системи драми-феєрії Лесі Українки "Лісова пісня" // Лінгвостилістичні студії. – Луцьк, 2018. – Вип. 9. – С. 108-117.
34. Романова Н. Знаки пунктуації в інтимній ліриці Г. Гессе: енергетичний аспект // Мовознавчий вісник. – 2010. – Вип. 11. – С. 152-156.
35. Савченко І. Історичний шлях української пунктуаційної системи. // Мовознавчий вісник. Збірник наукових праць. – Випуск 12–13. – С. 284-291.
36. Савченко І. Принципи української пунктуації: традиції й нове розв'язання проблеми. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство). – 2012. – Вип. 12. – С. 97-100.
37. Савченко І. Способи реалізації функціонально-стилістичного принципу української пунктуації // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. – 2012. – Вип. 9. – С. 152-155.

38. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
39. Синявський О. Норми української літературної мови. – Л.: Українське видавництво, 1941. – 253 с. – [Цит. 2020, 16 квітня] – Доступний з http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000771.
40. Синявський О. Український правопис (1945) // Історія українського правопису: XVI-XX століття. Німчук В. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 515-536.
41. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Друге видання. – Київ-Ляйпціґ, 1921. – 584 с. – [Цит. 2020, 11 квітня] – Доступний з http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003125.
42. Смаль-Стоцький С., Ґартнер Ф. Граматика руської мови. Третє перероблене видання. – Відень, 1914. – 202 с. – [Цит. 2020, 11 квітня] – Доступний з https://shron1.chtyvo.org.ua/Smal-Stotskyi_Stepan/Hramatyka_ruskoi_movy_vyd_1914.pdf?.
43. Стус В. Твори. Том 6 (додатковий), кн. 1: Листи до рідних / Уноряд.: О. Дворко, М. Коцюбинська; Підгот. текстів О. Дворко; Авт. приміт. М. Коцюбинська. – 1997. – 495 с. – Доступний з http://chtyvo.org.ua/authors/Stus_Vasyl/Tvory_Tom_6_knyhy_1-2/.
44. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О.В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. – К.: Літера ЛТД, 2011 – 560 с.

45. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис : [кол. монографія] / Ордена Труд. Червон. Прапора Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР; за заг. ред. І. К. Білодіда. – Київ: Наук. думка, 1972. – 511 с.
46. Тепшич А. І. Постмодерністська авторська пунктуація як один із прийомів мовної гри (на матеріалі прозових творів представників станіславського феномена / А. І. Тепшич // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – 2016. – № 1. – С. 244-250.
47. Терлак З. М. Пунктуаційний словник-довідник. – Л.: Апріорі, 2019. – 396 с.
48. Українська мова. 11 клас. Рівень стандарту: Плани-конспекти для шкіл з українською мовою навчання. – Х.: Ранок, 2011 – 256 с.
49. Український правопис – К.: Наукова думка, 2007. – 288 с.
50. Український правопис – К.: Наукова думка, 2012. – 288 с.
51. Український правопис – К.: Наукова думка, 2015. – 288 с.
52. Український правопис – 5-те вид. – К.: Наукова думка, 1996. – 266 с.
53. Український правопис – 6-те вид. – К.: Наукова думка, 1997. – 236 с.
54. Український правопис – 7-те вид. – К.: Наукова думка, 1998. – 236 с.
55. Український правопис – стер. вид. – К.: Наукова думка, 2000. – 240 с.
56. Український правопис – стер. вид. – К.: Наукова думка, 2004. – 240 с.
57. Український правопис / Нар. комісаріат освіти УСРР; [авт. передм. А. Хвиля]. – Харків: Рад. шк., 1933. – 94 с. – [Цит. 2020, 12 квітня]. – Доступний з http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0004157.
58. Український правопис, 2019. – 282 с. – [Цит. 2020, 2 серпня]. – Доступний з https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf.
59. Український правопис. – К.: Українське державне видавництво, 1945. – 179 с.

60. Український правопис. – Х.: Державне видавництво України, 1929. – 103 с. – Доступний з http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0004164.
61. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.
62. Ющук І. П. Практичний довідник з української мови. – К.: Рідна мова, 1998. – 223 с.

ДОДАТОК

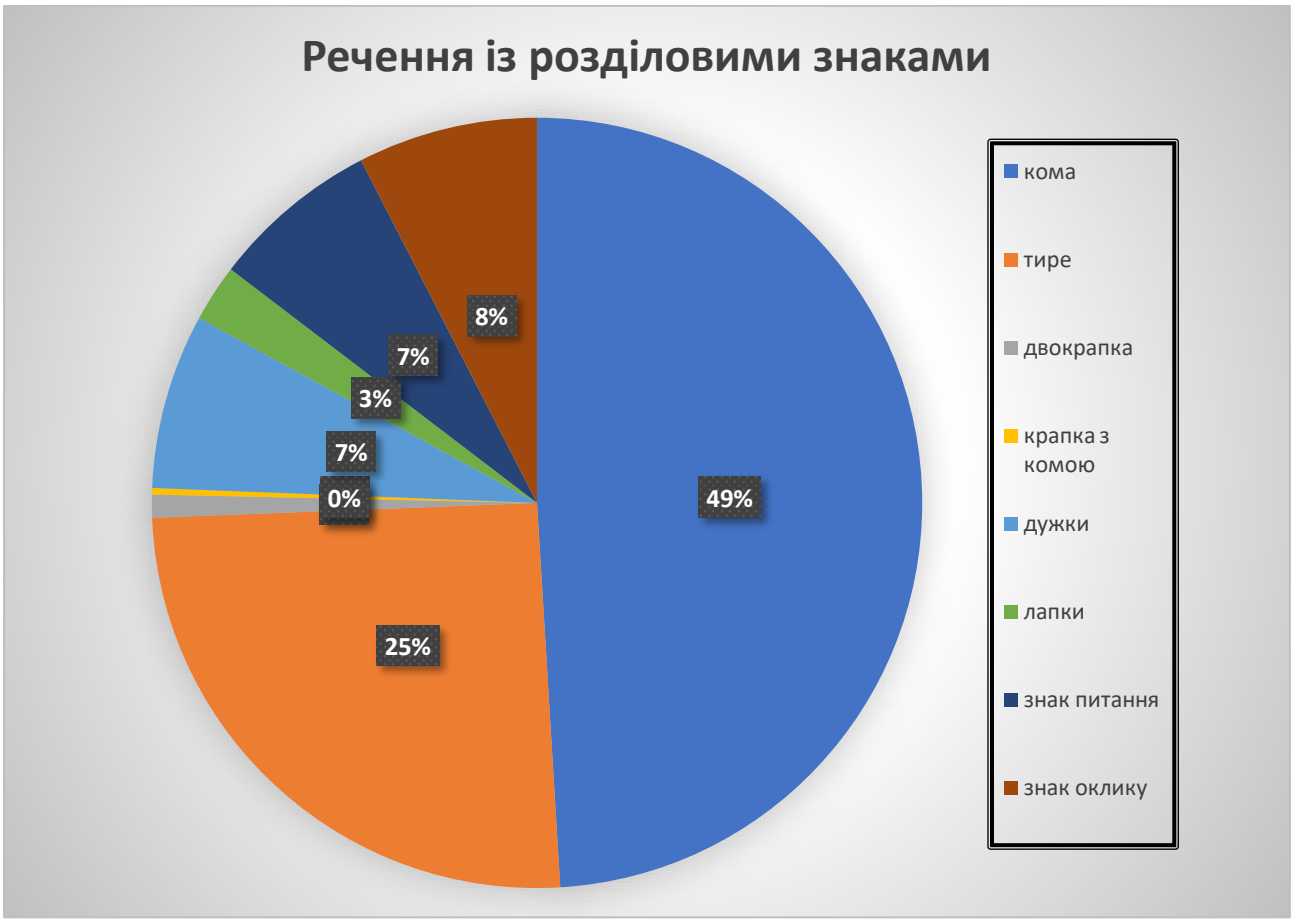
Речення із розділовими знаками
49%
25%
0%
7%
3%
7%
8%
кома
тире
двокрапка
крапка з комою
дужки
лапки
знак питання
знак оклику